

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВНЗ УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФІЛОСОФСЬКО-БОГОСЛОВСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ
Кафедра богослов'я
КИЇВСЬКА ТРЬОХСВЯТИТЕЛЬСЬКА ДУХОВНА СЕМІНАРІЯ

Магістерська робота

**ФІКСАЦІЯ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ У ТВОРАХ
ОРИГІНАЛЬНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ХІ СТ.**

Студент 6-го курсу Павло Лоек
Науковий керівник: Лариса Йолкіна
Кандидат філологічних наук

Київ-Княжичі 2020

ЗМІСТ

Список умовних позначень та скорочень	4
Вступ	6
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ НАПИСАННЯ ОРИГІНАЛЬНИХ ТВОРІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ХІ СТОЛІТТЯ	10
1.1. Історія земель України-Руси до ХІ ст.....	10
1.1.1. Період до заснування Києва.....	12
1.1.2. Період державотворення з 882 до початку ХІ ст.	15
1.2. Риси історичного періоду ХІ століття	16
1.2.1. Репрезентативність «народної думки» в ОТУЛ ХІ ст.	17
1.2.2. ‘Важливість культурної спадщини оригінального письменства ХІ ст..	18
1.3. Історія формування оригінальних творів ХІ століття	19
1.3.1. Формування та цензурування «Повісті временних літ»	19
1.3.2. Слово про Закон і благодать	21
1.3.3. Сказання про Бориса і Гліба	22
1.3.4. Похвала Володимирі	23
1.3.5. Суперечливі історичні моменти ПВЛ, «Слова про Закон і Благодать», «Сказання о Святых Борисе и Глебе» та «Похвали Володимирі».....	24
1.3.6. Повчання архієпископа Луки до братії	25
1.3.7. Полемічні твори Теодозія Печерського	26
1.3.8. Післямова до Остромирового Євангелія	30
1.3.9. Правда Руська	30
1.4. Висновки	32
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОРАЛЬНО- ЦІННІСНОГО ПРЕДМЕТА В ОТУЛ ХІ СТ.	34
2.1. Ціннісна парадигма Дітріха фон Гільдебранда	34
2.1.1. Огляд підходів до теорії цінностей	34
2.1.2. Огляд парадигми Дітріха фон Гільдебранда.....	36
2.1.3. Висновки	46
2.2. Наукова рецепція цінностей оригінальних творів ХІ століття.....	48

2.2.1. Висновки	54
РОЗДІЛ 3. СПЕЦИФІКА ФІКСАЦІЇ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ В ОРИГІНАЛЬНИХ ТВОРАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ХІ СТОЛІТТЯ	57
3.1. Вступ. Цінність «релігійність/набожність»	57
3.1.1. Цінність «релігійність/набожність». Радість	60
3.2. Моральні цінності ОТУЛ ХІ ст.	61
3.2.1. Смирення	61
3.2.2. Вірність/витривалість	63
3.2.3. Ревність/старанність/наполегливість/працьовитість	65
3.2.4. Сильність і міцність	66
3.2.5. Мужність і хоробрість	68
3.2.6. Щирість і відвертість	68
3.2.7. Зичливість / мирність / шанобливість / увічливість / емпатичність / гостинність	70
3.2.8. Щедрість	72
3.2.9. Милосердя	73
3.2.10. Справедливість	76
3.2.11. Мудрість	79
3.2.12. Інші цінності	80
3.3. Висновки	81
Висновки	83
Список використаних джерел та літератури	87

Список умовних позначень та скорочень

ОТУЛ	– Оригінальні твори української літератури
ПВЛ	– Повість временних літ
Вступний виклад з давньої історії Русі	– Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р
Похвала Володимиру	– Пам'ять і похвала князеві руському Володимиру, як хрестився Володимир і дітей своїх охрестив, і усю землю Руську од кінця й до кінця, і як хрестилася бабуня Володимирова Ольга раніше Володимира
Статут Ярослава	– Статут Великого князя Ярослава
Слово про терпіння і любов	– В середу третього тижня посту слово святого Феодосія на часах про терпіння і любов
Повчання про користь для душі	– В середу третього тижня посту повчання про користь для душі
Слово про терпіння, і про любов, і про піст	– В четверть третього тижня посту святого Феодосія слово про терпіння, і про любов, і про піст
Запитання Ізяслава	– Запитання Ізяслава, князя, сина Ярославова, внука Володимирова (до) ігумена Феодосія Печерського монастиря

Повчання про терпіння та милостиню	– В четвер третього тижня посту на часах святого феодосія повчання про терпіння та милостиню
Слово про ходіння до церкви й молитву	– В п'ятницю третього тижня посту слово на часах святого феодосія про ходіння до церкви й молитву
Слово про ходіння в церкву і про молитву	– В п'ятницю третього тижня посту слово на часах святого феодосія про ходіння в церкву і про молитву
Повчальне слово до келаря	– Повчальне слово святого Феодосія, ігумена Печерського монастиря, до келаря

Вступ

Публікація послання Блаженнішого Святослава «Наша Свята Софія» в УГКЦ актуалізувала необхідність дослідження минувшини в ціннісному аспекті. Рецепція цих цінностей є важливим формотворчим чинником, особливо в наш час, коли відчутною є необхідність актуалізації національної ідентичності українців. Важливим воно є і в контексті пошуку Мудрості, Софії – того, як Бог промовляє до нас¹.

Одним із найважливіших періодів української історії є період Русі-України² та киеворуської спадщини³, який і досі потрапляє в коло дискусій через претензії північного агресора⁴. На жаль, сьогодні не вистачає ґрунтовних монографій, що досліджували б саме морально-ціннісний елемент ОТУЛ XI ст., аби мати змогу констатувати наявність того чи іншого морального ідеалу українця. Тож мета моєї магістерської праці: на матеріалі оригінальної літератури XI ст. за допомогою науково інструментарію показати, які моральні цінності були притаманні українцям – авторам оригінальної літератури окресленого періоду.

Результати такого аналізу можуть бути корисні в багатьох аспектах, зокрема вони можуть поглибити розуміння моральних і духовних цінностей наших пращурів, можуть допомогти з'ясувати глибину проникнення розуміння моральних ідеалів у свідомість давніх українців, може з'явитись можливість використання давніх текстів у катехизації та в шкільній програмі не лише з метою ознайомитись з літературою та історією минулого, а й задля формування в молодшого покоління автентичних моральних цінностей.

¹ Пор. Святослав, Послання Глави УГКЦ з нагоди століття відновлення соборності українського народу та його держави *Наша Свята Софія*. Київ 2019, 22-23

² Пор. Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. I: *До початку XI віка*. Нью Йорк 1954.

³ Пор. Грушевський М. *Історія української літератури*. Т. II / Упоряд. Яременко В., Київ 1993, 51-98 // www.izbornuk.org.ua (3.10.2019).

Пор. Шахматов А. *Разискание о древнейших русских летописных сводах*. Цит. за: Чубатий М. *Історія християнства на Русі-Україні*, Т. I: *до р. 1353*, Рим-Нью Йорк, 1965, 310.

⁴ Пор. Грушевський М. *Історія української літератури*. Т. II, 51-98.

Пор. Шахматов А. *Разискание о древнейших русских летописных сводах*. Цит. за: Чубатий М. *Історія християнства на Русі-Україні*, Т. I: *до р. 1353*.

Для того, щоби дослідити морально-ціннісний елемент в ОТУЛ XI ст. необхідно виконати такі завдання:

I. Окреслити історичний контекст написання оригінальних творів української літератури XI ст.

II. Обрати чи визначити струнку філософську концепцію розуміння поняття «моральні цінності» та проаналізувати літературну історіографію стосовно питання фіксації моральних цінностей в ОТУЛ XI ст.

III. Констатувати наявність специфічних моральних цінностей в оригінальних творах української літератури XI ст.

Для виконання цих завдань я буду використовувати методи:

1. Історичного аналізу;
2. Лексичного аналізу;
3. Аналізу контекстуальної відповідності та інтерпретаційного аналізу;
4. Підрахунку

Послугуючись методом *історичного аналізу*, я зможу дослідити процес написання та редагування ОТУЛ XI ст. для визначення творів, які з більшою вірогідністю найкраще репрезентуватимуть думку авторів-українців ОТУЛ XI ст.

Завдяки методу *лексичного аналізу* я зможу детальніше зрозуміти значення конкретного слова та віднайти, одразу або ж шляхом пошуку антонімів, моральну цінність, до якої воно реферує.

Послугуючись методом *аналізу контекстуальної відповідності та інтерпретаційного аналізу*, я зможу точніше визначати наявність чи відсутність фіксації чи реферування до тої чи іншої моральної цінності в ОТУЛ XI ст.

Завдяки методу *підрахунку* я зможу наочно проілюструвати чи аргументувати важливість тої чи іншої цінності в найбільш контраверсійних випадках.

Хронологічними межами об'єкту моєї праці є дослідження ОТУЛ XI ст. до 1096 року (рік написання листа Володимира Мономаха до князя Олега). Саме такі хронологічні межі я обрав для того, щоби виокремити: по-перше, перші твори

ОТУЛ, коли вони мали найбільший вплив та поширення на Русі⁵, по-друге, щоби залишити об'єкт дослідження монолітним (деякі дослідники вважають етичну думку Володимира Мономаха сумнівною при розгляді автентичного виразника русько-української думки того періоду⁶).

Предметом мого дослідження є морально-ціннісний елемент в досліджуваних ОТУЛ XI ст. Обмеження предмету суто до морально-ціннісного елементу спричинено: по-перше, вагомістю саме цього «ціннісного типу» в контексті дослідження морально-етичного ідеалу, який сповідували, несли, фіксували або ж пропагували українці – творці ОТУЛ XI ст., по-друге, бажанням провести якісне дослідження конкретного сегменту ціннісного світу, залишити дослідження монолітним (зважаючи на розмаїтий «ціннісний світ»⁷).

Основною літературою при дослідженні історичного контексту написання та редакції ОТУЛ XI ст. будуть праці Михайла Грушевського⁸, його учня професора Миколи Чубатого⁹ та професора Гарвардського університету Сергія Плохія¹⁰. Користуючись працями цих та інших істориків з різних часових періодів, релігійних та соціальних поглядів, намагатимусь уникнути однобокості та підійти максимально неупереджено до написання історично-критичної частини праці – це в основному матеріал першого розділу магістерської праці.

У Другому розділі, досліджуючи у філософській та літературознавчій частині праці теоретичне підґрунтя та розуміння поняття «моральні цінності», в основному спиратимусь на працю одного з найвідоміших феноменологів та християнських філософів ХХ століття¹¹ – Дітріха фон Гільдебранда. Його праця є визнаною

⁵ Пор. Грушевський. *Історія української літератури*. Т. II, 51-98.

⁶ Пор. Лихачев Д. *Повість Временних Лет*. Москва 1950, Т. II, 5-148. Цит. за: Чубатий. *Історія християнства на Русі-Україні*, Т. I, 8.

⁷ Пор. Фон Гільдебранд Д. *Етика* / перекл. Городиська О., наук. ред. Добко Т. та Підлісний Ю., Львів 2002.

⁸ Пор. Грушевський М. *Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р.* // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, IV [PDF]. Львів 1894, 142.

Пор. Грушевський. *Історія української літератури*. Т. II

⁹ Пор. Чубатий. *Історія християнства на Русі-Україні*, Т. I.

¹⁰ Пор. Плохій С. *Брама Європи: Історія України від скіфських воєн до незалежності*. Харків 2016.

¹¹ Пор. Von Hildebrand Dietrich *Trojan Horse in the City of God* [pdf] 1993, p. 269.

Пор. Підлісний Ю. *Передмова* // Фон Гільдебранд. *Етика*, 7-10.

стрункою етичною концепцією сучасності¹². Також у цій частині буде розглянуто вже існуючі праці літературної історіографії в питанні морально ціннісного елемента в ОТУЛ XI ст.

Безпосередні результати дослідження – констатування фіксації тих чи інших специфічних моральних цінностей в ОТУЛ XI ст. будуть подані в третьому розділі праці. Основними джерелами для цього дослідження будуть твори ОТУЛ XI ст., які пройшли крізь «чистилице» з'ясування історичних обставин та редакцій. Історичній перевірці та дослідженню будуть піддані ОТУЛ XI ст. за підбіркою редколегії сайту Ізборник¹³:

- Повість временних літ;
- Слово про закон і благодать;
- Сказаніє і страсть і похвала святим мученикам Борису і Глібу;
- Пам'ять і похвала князеві руському Володимирю;
- Післямова до Остромирова Євангелія;
- Повчання архієпископа Луки до братії;
- Правда Руська;
- Твори Теодозія Печерського: повчання, полемічні твори.

Ця праця дасть змогу науково обґрунтовано ствердити наявність чи відсутність тих чи інших моральних цінностей на основі аналізу конкретних прикладів їхнього вживання в автентичних ОТУЛ XI ст.

Пор. Матіяш Б. *Дітріх фон Гільдебранд. Етика* // www.krytyka.com (28.01.2020).

Пор. LiveLib Рецензія: *von Hildebrand D. Christian Ethics* New York 1953 // www.livelib.ru (28.01.2020).

¹² Пор. Підлісний Ю. *Передмова* // Фон Гільдебранд. *Етика*, 7-10.

Пор. Матіяш Б. *Дітріх фон Гільдебранд. Етика* // www.krytyka.com (28.01.2020).

Пор. LiveLib Рецензія: *von Hildebrand D. Christian Ethics* New York 1953 // www.livelib.ru (28.01.2020).

¹³ Пор. *Українська література XI-XIII ст.* // www.izbornyk.org.ua (27.05.2020)

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ НАПИСАННЯ ОРИГІНАЛЬНИХ ТВОРІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ХІ СТОЛІТТЯ

Для кращого розуміння специфіки згадування або окреслення тих чи інших моральних цінностей в оригінальній українській літературі ХІ століття, потрібно заглибитись у історичний контекст їхнього написання, адже не всі оригінальні твори того періоду дійшли до нас хоча б наближеними до їхнього автентичного вигляду, деякі з них були піддані цензурі¹.

Незважаючи на те, що культурні чинники є тривалішими та мають найбільший вплив² у народотворенні³, усе ж вони формуються в контексті розвитку політичних подій вітчизняної історії. Тож у цьому підрозділі розглядатимемо також і «ширший контекст»⁴ історії України-Руси⁵ ХІ ст., який охоплюватиме як період від першої згадки про цінності на «землях України-Руси», так і сферу політичних та державотворчих процесів у Русі-Україні ХІ століття.

1.1. Історія земель України-Руси до ХІ ст.

Процес формування культурної спадщини України-Руси слід розглядати крізь призму специфічно українського *modus vivendi*⁶ в одному просторі з іншими культурами, зазначає в праці «Брама Європи» професор історії та директор Українського наукового інституту Гарвардського університету Сергій Плохій⁷. Для детального розгляду цього *modus vivendi* з точки зору *longue duree*⁸ варто зважати

¹ Пор. Чубатий М., *Історія християнства на Русі-Україні*, Т. І: до р. 1353, Рим-Нью Йорк, 1965, 1.

² Разом з географічними та екологічними чинниками (Плохій С., *Брама Європи: Історія України від скіфських воєн до незалежності*. Харків 2016, 20-26).

³ Пор. Плохій. *Брама Європи*, 22.

⁴ Враховуючи не лише контекст написання окремих творів, але й загальний стан речей у державі того періоду, та періоду кількома століттями раніше.

⁵ Вслід за Михайлом Грушевським у роботі вживатимемо термін «Русь-Україна» («Україна - Русь») для означення Руської держави ХІ ст.

Пор. Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. І: До початку ХІ віка. Нью Йорк 1954

⁶ З лат. «спосіб жити» (пор. Плохій. *Брама Європи*, 24).

⁷ Пор. Там само, 22.

⁸ Методика французької «школи анналів», яка надавала перевагу дослідженню довготривалих історичних періодів, дослідженню «короткої історії» (пор. Плохій. *Брама Європи*, 22).

на факт існування русько-українського світу на стику різних культур та державних утворень, враховуючи, водночас, його питому неоднорідність⁹.

У різних істориків опис цього *стику*, на якому перебували території Русі-України, сягає різних площин. Так, наприклад, для деяких істориків мова йде про *стик* східного і західного християнства¹⁰, а деякі додають до цього географічний компонент: стверджують, що «територіальне розташування між євразійськими степами та східноєвропейським лісостепом»¹¹ «розділяло також осіле й кочове населення і в результаті християнство та іслам»¹².

Михайло Грушевський, описуючи існування Русі-України на стику різних культур, пише:

Географічне положення дало Русі дуже вигідне становище щодо зносин культурних; якби не перешкоди, вона могла б бути незвичайно важним з погляду культурно-історичного пунктом, де стикалися течії з Далекого Сходу, з півночі, з германсько-романського Заходу і тієї надзвичайно цікавої амальгами християнських, класичних і східних елементів, яку дає Візантійщина¹³.

Враховуючи це, ми згадаємо питання окремих цінностей, які існували в народів, що населяли території Русі-України до IX століття та зосередимось детальніше на ціннісній орієнтації ОТУЛ, зважаючи, водночас, на «закордонні цензурування» та грецьку псевдо-епіграфію.

⁹ Пор. Там само, 24.

¹⁰ Деякі дослідники враховують цей стик західного і східного християнства не в суто конфесійному значенні, а в радше значенні чинника також і цивілізаційних відмінностей в «політичній культурі європейського заходу та сходу, що існують дотепер».

Пор. Чубатий. *Історія християнства на Русі-Україні*, Т. I, 2.

Пор. Там само, Т. I, 4-5.

Пор. Плохій. *Брама Європи*, 24.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Грушевський М. *Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // Записки Наукового товариства імені Шевченка, IV [PDF]. Львів 1894, 142.*

1.1.1. Період до заснування Києва

Багато дослідників погоджуються з важливим впливом дохристиянських звичаїв і вірувань у житті населення Русі¹⁴. Розгляд історичних подій цього періоду ми почнемо з періоду перебування іранських племен¹⁵.

1.1.1. А. Період іранських племен

Першим географом та етнографом Руси-України був Геродот, який 512 року до н.е. звернув у контексті греко-перських війн увагу на похід Дарія Великого проти скіфів¹⁶. Цьому ж століттю належить колонізація Причорноморських територій греками¹⁷.

Ймовірно, IV століттям датується знаменита скіфська пектораль¹⁸, яка цікава нам тим, що вже вона засвідчує переплетення скіфської і грецької культур¹⁹, ця «тенденція переплетення культур» буде й надалі розвиватись на цих землях аж до XI століття.

Професор Чубатий, пишучи про певні наслідки контактів скіфського світу з грецьким (і в подальшому ці наслідки відобразатимуться й у генезі українського народу як такого), наголошує на тому, що дуже багато елементів нашої культури були сформовані саме внаслідок таких зв'язків²⁰.

¹⁴ Пор. Чубатий. *Історія християнства на Руси-Україні*, Т. I, 236-237.

Пор. Бурко Г. *Проблематика засвоєння християнства в язичницькому суспільстві // Християнство в Україні: реалії, виклики, перспективи*. Запоріжжя 2017, 18-20.

¹⁵ У цьому контексті варто згадати, першу найбільш досліджену культуру на праукраїнських землях – трипільську. Дослідження Вікентія Хвойки корисні нам тим, що показують факт, з яким погоджуються більшість археологів Східної Європи, – люди, які мешкали на цих територіях «належать до найбільше стабільної частини передісторичного населення Європи» (пор. Чубатий. *Історія християнства на Руси-Україні*, Т. I, 21). Згодом буде простежуватись схожість цієї культурної особливості в племен, які найдовше затримаються на територіях Руси-України.

¹⁶ Пор. Плохій. *Брама Європи*, 29.

¹⁷ Пор. Там само, 31.

¹⁸ Пектораль дає краще розуміння тогочасного скіфського світу, що мав ознаки патріархального суспільства, яке в основному займалось тваринництвом. Окрім цієї пекторалі, зі скіфської міфології, за Геродом, дізнаємося, що скіфські боги окрім інших дарунків дарують скіфам ярмо і плуг – це означало також самоідентифікацію скіфів з землеробами (пор. Там само, 32-33).

¹⁹ Пор. Там само, 33.

²⁰ Наприклад, нахил мистецьки обробляти свій одяг, навіть часом після важкої фізичної праці, не притаманний етнічним групам Московщини, в українському народі яскраво виражений; ритуалістика та обрядовість теж розглядається Чубатим як спадкоємство Еллади (пор. Чубатий. *Історія християнства на Руси-Україні*, Т. I, 26).

Окрім цих елементів культури до прародичів Руси-України переходили також і морально-ціннісні парадигми, однією з яких була схильність до індивідуалізму²¹. Порівнюючи розрізнені грецькі поліси з історією «пересадного індивідуалізму українців», Чубатий пише, що на специфічно русько-українському культурному ґрунті з «м'якістю українських правових понять в публичнім житті враз із неохотою стосувати насилля супроти порушників публичного порядку»²² цей індивідуалізм став вагомою перешкодою до закріплення державності в Україні²³.

З III ст. до н.е. і аж до IV ст. н.е. на зміну скіфам, прийшли інші кочовики – Сармати²⁴, а з IV по VI ст. на цих територіях кочували гунські орди. Отже, ці племена були кочовими, і більшість істориків не пов'язують з ними «осілість» та землеробство як складову цієї осілості²⁵.

Важливою для розуміння тяглості певних традицій чи забобонів є розуміння вірувань іранських племен. Одним із елементів цих вірувань була віра в боротьбу Ормуза та Арімана, бога зла та бога добра²⁶. Цей міф зумів проникнути навіть у християнські вірування наших днів. Іншим аспектом цих вірувань про боротьбу добра і зла, як пише Чубатий, було вироблення відчуття моральних цінностей – надання переваги «належати добру», вироблення чутливості до справедливості, та позитивна конотація працьовитості²⁷.

Отже, у ждерелах цього періоду проглядаються такі культурні риси як:

- осілість та землеробство (у контексті трипільської культури, а також групи скіфів-землеробів²⁸);

²¹ Пор. Чубатий. *Історія християнства на Русі-Україні*, Т. I, 26.

²² Там само.

²³ Про рису аполітичності в тогочасних народних масах говорить також і Грушевський, щоправда пояснюючи це радше спрямованістю на економічно-господарський вектор (пор. Грушевський. *Вступний виклад з давньої історії Русі*, 148).

²⁴ Пор. Плохій. *Брама Єврови*, 35-39.

²⁵ Значення важливості «осілості» полягає в контексті потреби кращого розуміння можливого культурного впливу до-слов'янських народів на слов'янську культуру, яка була «міцно осілою» культурою (*прим. Автора*).

²⁶ Незважаючи на те, що потім бог добра перемагає, усе ж ми, як християни, навіть близько не можемо поставити на одному рівні Бога і Сатану – це дуалізм. у християнській доктрині диявол «не має шансів» – він лише творіння (*прим. Автора*).

²⁷ Пор. Чубатий. *Історія християнства на Русі-Україні*, Т. I, 22.

²⁸ Пор. Плохій. *Брама Єврови*, 32-36.

- культурна риса обрядовості та ритуалістики²⁹;
- «перехідний індивідуалізм»³⁰;
- етична перевага моральній категорії добра³¹.

1.1.1. В. Період слов'ян

Після гунських орд на цих територіях перебували анти та склавини – найбільш відомі на той час слов'янські групи³². Уже про них Прокопій, візантійський автор VI століття, пише, що незважаючи на доволі важке життя – мали закорінений «демократичний лад»³³. Для візантійського письменника того періоду Маврикія антські віча та те, що вони обирають провідників на зборах, видавались дуже химерними, тому він закидав цим племенам хиткість влади, «брак згоди, впертість і неохоту до підпорядкування своєї гадки, гадці загалу»³⁴, а як наслідок констатував «криваві бійки між ними, а далі недодержування умов і взагалі непевність»³⁵, завершує він думкою, що «легше їх удержати страхом чи дарунками, як умовами»³⁶.

Окрім цінності демократії, у антів, за Прокопієм, є риси простоти та доброти³⁷, а Псевдо-Маврикій³⁸ визнає, що вони «дуже гостинні та уважливі до чужинців»³⁹.

Пор. Чубатий. *Історія християнства на Русі-Україні*, Т. I, 26.

Пор. Геродот. *Історії в дев'яти книгах*. Книга IV Мельпомена, 18 / перекл. з грец. Білецький А. // ae-lib.org.ua (4.10.2019).

²⁹ Пор. Чубатий. *Історія християнства на Русі-Україні*, Т. I, 26.

³⁰ Пор. Там само.

Пор. Грушевський. *Вступний виклад з давньої історії Русі*, 148.

³¹ Пор. Чубатий. *Історія християнства на Русі-Україні*, Т. I, 22.

³² Пор. Плохій. *Брама Європи*, 41.

³³ Очевидно, що йдеться не про демократію в її теперішньому розумінні, а радше про те, що при вирішенні різних питань вони, як пише Прокопій, «звертались до людей», на противагу автократії інші племен (пор. Там само, 43).

³⁴ Чубатий. *Історія християнства на Русі-Україні*, Т. I, 30.

³⁵ Плохій. *Брама Європи*, 44.

³⁶ Там само, 44.

³⁷ Прокопій пише: «(Слов'яни) жили важким життям, не звертаючи ніякої уваги на тілесні зручності... в усі часи вкриті брудом; однак вони жодним чином не є грубими чи лиходіями, але зберегли гунський характер у всій його простоті» (Плохій. *Брама Європи*, 43).

³⁸ Приблизно періодом цього джерела історики датують заснування м. Києва (Пор. Там само, 47).

³⁹ Чубатий. *Історія християнства на Русі-Україні*, Т. I, 30.

1.1.2. Період державотворення з 882 до початку XI ст.

Після заснування Києва, важливою, у контексті дослідження, датою в історії Русі-України буде 882 рік. Уже з цього року – вбивства Аскольда і Діра Олегом та встановлення влади Рюриковичів, починається нова сторінка в історії як Києва, так і прилеглих земель.

Не заглиблюючись у такі непрості історичні питання, як походження державотворчого чинника на Русі («Норманська теорія» і т.д.), оскільки це не є предметом нашої роботи, варто зазначити, що окремі історики схиляються до думки про те, що, якщо і на ранньому етапі проглядалися впливи норманської дружини на слов'янську культуру, усе ж, до XI століття вона (слов'янська культура) зуміла зберегти свою ідентичність та навіть «слов'янізувати» «північних гостей»⁴⁰. У цьому контексті говорити про передання «норманських цінностей» та їх вагомий вплив в XI столітті було б недоречним⁴¹.

⁴⁰ Пор. Плохій. *Брама Євровпи*, 57-79.

⁴¹ Ця дискусія набуває свого особливо ціннісного забарвлення в контексті непрості історичної ситуації. Попередньо згадували свідчення Прокопія про те, що склавинські та антські племена були добрими та «в простоті». Сергій Плохій, пишучи про антів та склавинів, згадує про їхній конфлікт з візантійцями за часів Юстиніана: спершу, Юстиніан, захищаючи Візантію на дунайському кордоні перейшов у наступ на антські та склавинські племена, імператор отримав короточасний успіх та додав до своїх титулів титул «Антикус» («переможець антів»). Проте після кількох років, пише Плохій, візантійську армію починали спіткати невдачі й за допомогою дипломатії, поділивши ці племена, після вторгнення антів до Фракії, імператор подарував покинути грецьке місто Турріс антам і взяв їх під своє крило. Після таких войовничих подій можна по-різному ставитись до згадки Прокопія, проте вона є і описує яскраво ціннісно-культурний світ антів: їхній добродушний та простий світогляд, більше того, навіть Псевдо-Маврикій, якому характерна критика антських племен – пише про їхню гостинність до чужинців (пор. Там само, 42-44;).

Запитання полягає в наступному: як співставити цей культурно-ціннісний антський світогляд із певним «жорстоким і немилосердним народом Русів», про якого пише патріарх Фотій, та є згадка в житті Георгія Амастрідського (обидва джерела датовані IX ст.) (пор. Чубатий. *Історія християнства на Русі-Україні*, Т. I, 40).

За версією Чубатого, відповідь варто шукати не в площині «правдивості» чи «хибності» того чи іншого джерела, а в розумінні терміну «Русь». В період написання цих джерел, Руссю називали не тільки людей, які мешкали в київській землі, але й мешканців Тмутараканського півострова (пор. Чубатий. *Історія християнства на Русі-Україні*, Т. I, 33), більше того, існуванню «ще однієї Русі» сприяють згадки про Русь арабського письменника Ібн Руста, який описуючи напади русів на Візантію говорить про *Руський острів*, звідки власне ці напади відбувались. Про існування войовничої рабовласницької підкавказької Русі свідчать також такі науковці як Вернадський, археолог Міллер та Маккартні, Масінанделі (пор. Там само, 37).

Отже, можна бути впевненими лиш в одному: «про слов'ян X – XI століть відомо дуже мало. Те, що ми знаємо, за великим рахунком походить або від їхніх ворогів (...) або від християнських ентузіастів (...), які мали схильність бачити у слов'янах лише носіїв язичницьких забобонів» (Плохій. *Брама Євровпи*, 50).

«Епоха вікінгів», як пише гарвардський історик Сергій Плохій, завершилася в X – XI ст. з приходом до влади Володимира, а відтак упродовж цього періоду терміни «руський» та «слов'янський» стають взаємозамінними⁴².

Отже:

- культури, які перебували на території Русі-України, мали стосунок до землеробства і осілості, починаючи від трипільської і закінчуючи скіфською⁴³, а потім – починаючи від напівкочових племен антів та склавинів⁴⁴ і аж до початків Руської держави в IX ст. за Аскольда та Дири⁴⁵;
- при погляді на «передісторію» творення руської держави, бачимо наявні певні ціннісні орієнтири, які виокремлювали хроністи та письменники того періоду, ще з часів антських племен: гостинність⁴⁶, простота⁴⁷, «демократичність»⁴⁸;
- дослідження має на меті зафіксувати наявність тих чи інших цінностей з перспективи тогочасної руської думки, висловленої в оригінальному письменстві, і це можливо зробити, враховуючи слов'янську культуру окресленої доби, та відкидаючи теорії про «варягизацію» русько-українського культурного простору⁴⁹.

1.2. Риси історичного періоду XI століття

Період, у якому творились об'єкти нашого дослідження – ОТУЛІ XI ст., був доволі динамічним та нестабільним для Руської державності, тому подальший розгляд історичного контексту цього століття буде проведено як у безпосередньому стосунку до творів автентичного письменства так і в «ширшому контексті».

⁴² Пор. Там само, 62-63.

⁴³ Пор. Там само, 32-36.

⁴⁴ Пор. Там само, 43.

⁴⁵ Пор. Там само, 45.

Пор. Там само, 50.

⁴⁶ Пор. Маврикій Стратег. *Стратегікон*. Цит за: Плохій. *Брама Європи*, 44.

⁴⁷ Пор. Прокопій. *Історія війн Юстиніана*. Цит за: Плохій. *Брама Європи*, 43.

⁴⁸ Пор. Там само.

⁴⁹ Пор. Плохій. *Брама Європи*, 57-81.

1.2.1. Репрезентативність «народної думки» в ОТУЛ XI ст.

Першим і дуже важливим викликом при трактуванні й вивченні творів XI століття є усвідомлення того, що «християнство і Церква в Русі-Україні відігравали велику, якщо не вирішальну роль у національно-державному життю українського народу. Деякі історики вважають, що християнство стало основною філософією українських мас, а його Церква постійною репрезентативною установою національної самобутності»⁵⁰.

Про значну роль впливу християнського світогляду пишуть такі авторитетні дослідники періоду, як Грушевський та Хлебніков. Останній стверджував, що майже вся розумова праця XI століття зосереджувалася навколо осмислення Святого Письма⁵¹, а Грушевський зазначав, що ледь не головним джерелом культури того періоду стає теологічна література, і як наслідок – письменство зливається з побожністю⁵². У результаті цього злиття витворюється справжній культ книги, на підтвердження якого історик наводить таке моральне запитання того періоду: «...чи можна ступити на письмо, хоч би літери були так стерті, що годі й прочитати?»⁵³

У сфері громадського та державного будівництва того періоду, Грушевський слідом за Костомаровим твердить про перехід до федеративного устрою, «де окремість і автономія земель лучилась з єдністю руського народу, зазначеною в єдності мови, культури, релігії, громадського устрою»⁵⁴. Усе ж якщо науковці і мають суперечки про загальноруський вплив літератури XII століття, то стосовно письменства XI століття суперечок немає – ця література мала загальноруський характер і поширення⁵⁵.

⁵⁰ Чубатий. *Історія християнства на Русі-Україні*, Т. I, 208

⁵¹ Пор. Хлебніков, *Общество и государство в домонгольский период*, Петербург 1872, 361

⁵² Пор. Грушевський. *Вступний виклад з давньої історії Русі*, 143.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Грушевський. *Вступний виклад з давньої історії Русі*, 144.

⁵⁵ Пор. Грушевський М., *Історія української літератури*. Т. II / Упоряд. Яременко В., Київ 1993, 51-98 // www.izbornyk.org.ua (3.10.2019).

У державотворчих процесах того періоду почали витворюватись певні принципи, які дійшли до нас в афоризмах, виразах літописних оповідань⁵⁶, отже розвивалась політична культура. Грушевський висуває гіпотезу про те, чому ж не відбувся в подальшому розвиток цих цінностей та принципів. Науковець каже, що політичною та культурною діяльністю в той період займалися переважно «верхні стани», саме вони підтримували Церкву та письменство, саме в цих класах активно розвивалося християнство; саме «тут зростала ідея національної й культурної єдності руського народу»⁵⁷ – серед князів, дружини, боярства; натомість «народна ж маса здебільшого зоставалась чужою для сього руху, для сих завдань»⁵⁸.

Отже, в історичній науці існують дві полярні думки стосовно репрезентативності «народної думки» в оригінальному письменстві XI століття. з іншого боку, є дуже мало інших джерел, які б хоч найменше свідчили про той період. Тому важливо дослідити цей сегмент, уникаючи загроз «схильності до передчасної класифікації»⁵⁹.

1.2.2. 'Важливість культурної спадщини оригінального письменства XI ст.

Християнська спадщина XI століття є важливою в історіописанні не тільки тогочасної Русі, але й тих, хто претендує на її культурний спадок. Розуміння цієї важливості та «зацікавленості» нею з боку спершу імперії Ромеїв, а згодом і Московщини є вкрай необхідною в контексті нашого дослідження⁶⁰; і тут слід

⁵⁶ Пор. Грушевський. *Вступний виклад з давньої історії Русі*, 144.

⁵⁷ Там само, 145.

⁵⁸ Грушевський, продовжуючи цю думку, каже, що у письменстві цього періоду, залишилися думки виключно верхніх прошарків населення, цитуючи митрополита Іоана та Даниїла Заточника, століттям пізніше, корифей історії каже, що народ надалі «тримався дідівських звичаїв; монастирі, церкви, освіта концентрувалися переважно по самих більших містах» ("Правило" у Макарія, *"Ист[ория] рус[ской] церкви"*, II, 376. Цит. за: Грушевський. *Вступний виклад з давньої історії Русі*, 146), а прихована народна мудрість проривалась крізь приказку: "Не май собі двора коло княжого двора, не держи села коло княжого села, бо його тивун, мов вогонь, трутом накритий, а його рядовичі (урядники), мов іскри: хоч би огню остерігся, та від іскри не встережешся, щоб не попалити собі одежі" (*Слово Даниїла Заточника*, вид[ав] за всіма редакціями Шляпкін, 6-7. Цит. за: Грушевський. *Вступний виклад з давньої історії Русі*, 146).

⁵⁹ Пор. фон Гільдебранд Д., *Етика* / перекл. Городиська О., наук. ред. Добко Т. та Підлісний Ю., Львів 2002, 13.

⁶⁰ Пор. Чубатий. *Історія християнства на Русі-Україні*, Т. I, 209-210.

враховувати, що головним джерелом історієписання та продукування ідеології було письменство.

Професор Чубатий пише стосовно цього, що «противники Руси-України відповідно цензурували його церковну історію, джерело, на яким опиралася життєва філософія української нації»⁶¹. Прикладом цього слугує час правління Ярослава Мудрого, адже чимало важливих подій давньоруської історії не мають однаковості у джерелах того періоду⁶².

Один з найбільших дослідників ПВЛ – Шахматов стверджує, що вже 1039 року митрополит, надісланий на Київську катедру з Константинополя, Теотемпт розпочав цензуру найдавнішого киево-руського літопису («Сказання про початки християнства»)⁶³, який згодом отримує назву «Повість временних літ»⁶⁴.

1.3. Історія формування оригінальних творів XI століття

1.3.1. Формування та цензурування «Повісті временних літ»

На відміну від більшості оригінальної літератури XI ст., яка мала «церковний характер», варто наголосити сама повість є радше не історією християнства чи Церкви на Русі, а, як пише Чубатий, більше історією русько-українського народу, пронизаною християнсько-аскетичними рефлексіями⁶⁵.

⁶¹ Першим прикладом такого «історієписання «Візантійського міра» є запис патріарха Фотія в другій половині IX ст., про те, що «Навернена Русь це наші друзі та піддані». Загострюючи цю тему, Чубатий продовжує, що «уся церковна література Руси-України підпадала під візантійську цензуру». (пор. Там само, 208-209).

⁶² Упущено деталі таких важливих подій як формування митрополії на Русько-українських землях, деталі приїзду грека Теотемпта для митрополичої кафедри та будівництва такої монументальної пам'ятки та символу українського народу як собор Святої Софії; не має однаковості у ПВЛ з іншими хронікарськими творами XI століття (пор. Там само, 314).

⁶³ Шахматов А. *Разыскание о древнейших русских летописных сводах*. Цит. за: Чубатий. *Історія християнства на Руси-Україні*, Т. I, 310.

⁶⁴ Пор. Чубатий. *Історія християнства на Руси-Україні*, Т. I, 312.

Цей митрополит, як стверджує Чубатий, зникає з Києва до 1046 за невідомих обставин у ході розгорання киево-візантійського конфлікту (пор. Там само).

⁶⁵ Чубатий. *Історія християнства на Руси-Україні*, Т. I, 1.

Першопочатково найдавніший літопис Русі, як стверджують такі дослідники, як Шахматов, Лихачов і Чубатий, повинен був мати «приблизну назву»: «Сказання як хрестилася Руська земля»⁶⁶. Чубатий так пише про це:

Воно мусіло бути неприємливим для пізніших візантійських цензорів, тому в сьогодні відомій нам Повісті Временних Літ остали тільки відірвані частини того Сказання. Повне переповідання першої глави Історії Християнства на Русі-Україні зникло під пером візантійських цензорів до тої міри, що в Повісті не збереглися навіть імена перших єрархів, провідників цього християнства⁶⁷.

Другим цензором текстів XI століття, зокрема ПВЛ, була Московщина, зрештою, навіть радянський історик Лихачов пише про те, що в «ПВЛ (скор. автора) і в XVI і в XVII століттях постійно стояла в центрі живої політики Москви»⁶⁸.

Повість временних літ, як важливе джерело східно-європ. Історії викликає до себе дуже багато запитань:

1. Чому вона мовчить про перший етап християнізації Русі-України та початки організації Церкви та церковних структур?⁶⁹
2. Яким є ставлення Русі до двох християнських центрів того часу, особливо Риму?⁷⁰
3. Чому існує така неясність щодо однієї з найважливіших подій в історії руського християнства: навернення і хрещення св. Володимира⁷¹?
4. Питання про первинну назву ПВЛ та місце в ній наративу «Сказання як хрестилася Руська Земля»⁷².
5. Питання про візантійську цензуру тексту⁷³.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Лихачев Д. *Повесть Временных Лет*. Москва 1950, Т. II, 142. Цит. за: Чубатий. *Історія християнства на Русі-Україні*, Т. I, 211.

⁶⁹ Пор. Чубатий. *Історія християнства на Русі-Україні*, Т. I, 208-209.

⁷⁰ Пор. Чубатий. *Історія християнства на Русі-Україні*, Т. I, 208-209.

⁷¹ Пор. Там само, 208.

⁷² Пор. Там само, 1 (з покликанням на думку дослідників Шахматова та Лихачова прим. Автора).

⁷³ Пор. Там само, 7-8.

1.3.2. Слово про Закон і благодать

Назва твору є скороченням, яке прижилося в українській історіографії ще з часів Грушевського⁷⁴. Науковець⁷⁵, а вслід за ним і його учень Чубатий стверджують, що саме цей твір дійшов до наших днів нецензурованим та і є «найранішим літературним твором з ясними слідами часу і місця, який ми маємо». Грушевський каже, що перші дослідження та згадки цього твору датуються першою половиною XIX століття⁷⁶, а ідея про авторство Іларіона⁷⁷ та датування твору XI століттям належить вже московському професору Горському.

Велика кількість дослідників Русі періоду XI століття⁷⁸ погоджуються з вагомою літературною цінністю «Слова про Закон і благодать», визнаючи його ледь не найвитонченішим твором того періоду⁷⁹.

Грушевський, порівнюючи «Слово» з манерою Кирила Турівського та пост-візантійським риторством, указує, що якщо Кирило Турівський «тісніше зливається з сими Златоустовими епігонами, замішується в їх юрбі, мало чим відрізняючись від них»⁸⁰, то автор «Слова» «могутньо злітає над сим пересічним риторизмом як індивідуальним своїм талантом, безпосередністю почуття, так і опануванням риторичних засобів – опануванням, а не підпорядкуванням себе ним»⁸¹.

⁷⁴ «О законѣ Мойсеемъ данемъ и о благодати и истинѣ Иисусъ Христомъ бывшимъ — и како законъ отыде, благодать же и истина всю землю исполни, и вѣра во вся языки простре ся, и до нашего языка русскаго, — и похвала кагану нашему Володимеру, отъ негоже крещени быхомъ» (Грушевський. *Історія української літератури*. Т. II, 51-98).

⁷⁵ Пор. Там само.

⁷⁶ Пор. Там само.

⁷⁷ Яка проте, не знаходила одностайної підтримки його сучасників: її критикував і Михайло Грушевський, погоджуючись з тим, що автором повинен був бути русин (Пор. Там само).

⁷⁸ Грушевський, Чубатий, Горський і навіть Голубінський, який відомий своїм скептичним ставленням до рівня освіти на Русі того періоду, визнавав цінність цього твору (Пор. Там само).

⁷⁹ «Незвичайно важний се документ і з того становища, що се взагалі найраніший літературний твір, який доховався до наших часів сорозмірно в чистій формі (напр., в порівнянні з «Повістею временних літ», котру дослідники кладуть приблизно на ті ж часи). Нарешті, з культурно-історичного погляду се незвичайно важний показчик тих високостей, яких досягли книжники, так би сказати, першої черги, вихованці заведених Володимиром шкіл після офіційного запровадження християнства на Русі» (Грушевський. *Історія української літератури*. Т. II, 51-98).

⁸⁰ Пор. Там само.

⁸¹ Пор. Там само.

Автор «Слова», за словами Грушевського – користуючись здобутками риторичної науки зумів звеличити Русь, описуючи долетворні моменти її історії прийняття християнства⁸².

1.3.3. Сказання про Бориса і Гліба

Важливою подією, як і в літературній творчості XI століття, так і в контексті політичної історії Русі була крамола Святополка Окаянного⁸³ та вбивство братів Бориса і Гліба⁸⁴. Ці брати згодом стали шанованими святими на Русі, а їхня канонізація⁸⁵ та почитання – одним із каменів спотикання в стосунках Русько-візантійської ієрархії.

Щодо автора «Сказання про Бориса і Гліба» історики стверджують важкість ідентифікації, тож називають творця тексту «анонімним автором»⁸⁶. Історики датують написання твору кін. XI – поч. XII століття⁸⁷.

Сказання є одним із перших «житій» князів та вважається «одним із основних творів оригінальної давньоукраїнської агіографічної літератури»⁸⁸. У деяких дослідників, щоправда, виникає сумнів щодо його цілісності: для них «реалістична оповідь» «раз у раз перебивається побожними вставками і дигресіями “от писаній”»⁸⁹, а деякі вказують на можливий взаємозв’язок між старшими версіями ПВЛ та «Словом»⁹⁰.

⁸² Пор. Там само.

⁸³ Так називає період з 1015 по 1019 рік професор Микола Чубатий (пор. Чубатий. *Історія християнства на Русі-Україні*, Т. I, 288).

⁸⁴ Мощі святих за різними версіями істориків були поховані у Вишгороді, чи то 1020, чи то 1026 року (пор. Там само, 292).

⁸⁵ Цими ж датами історики стверджують також і канонізацію двох вбитих братів (пор. Там само, 295).

⁸⁶ Пор. Там само 267.

⁸⁷ Пор. Богуславський С. *Україно-руські пам'ятки XI — XVIII в.в. про князів Бориса та Гліба*. Київ 1928. Цит. за: *Сказаніє і страсть і похвала святым мученикам Борису і Глібу* // www.izbornyk.org.ua (3.10.2019).

⁸⁸ Богуславський. *Україно-руські пам'ятки XI — XVIII в.в. про князів Бориса та Гліба*. Цит. за: *Сказаніє і страсть і похвала святым мученикам Борису і Глібу*.

⁸⁹ Пор. Грушевський. *Історія української літератури*. Т. II, 51-98.

⁹⁰ «Починаючи від Срезневського, що звернув увагу на сю подібність, дослідники вважали літописне оповідання покороченням “сказанія”; Шахматов, навпаки, вважає “сказаніє” витягом з одної з старших редакцій літопису. Може бути ще інше: в основі нинішнього “сказанія” і літописного оповідання лежить первісна повість, котрої автора ми не знаємо, так само як і нинішнього “сказанія”, зовсім гіпотетично, як сказано вже, називаного твором Якова мніха. У різних часах така первісна повість могла б підпасти різним розширенням і перерібкам, що начинили її отсими

Грушевський вказує, що пам'ятка, що дійшла до наших днів, не до кінця явно «дає поняття про оригінальний вигляд»⁹¹.

1.3.4. Похвала Володимирі

Повна назва твору звучить як: *«Пам'ять і похвала руському князеві Володимирові, як охрестився Володимир і дітей своїх охрестив і всю землю Руську від кінця й до кінця, і як охрестилася Володимирова бабуня Ольга раніше Володимира»*⁹².

Автором твору є Яків Мних, але є виклики з конкретизуванням цієї постаті⁹³. Вслід за Грушевським у багатьох науковців виникають питання про те, чи це той самий Яків, що написав послання до князя Дмитра⁹⁴, чи це той чернець, який згаданий під 1074 роком у ПВЛ⁹⁵, чи це все «різні монахи Якови».

Десятитомник «Історії релігії» (за поданням сайту «Ізборник») так описує суть та цінність цього твору:

Яків Мних оповідає, як просвітлився князь Володимир і як він сам охрестився, і як хрестився люд його. Далі викладається, як утверджувалось християнство на Русі, і доводиться те, що воно тут цілком закономірне, оскільки, і цьому присвячена окрема «похвала», ще бабуня князя Володимира Велика княгиня Ольга уславила Бога. Окреме місце у творі займає «Молитва князя Володимира», котра цінна ще й тим, що оригінальних текстів, пов'язаних з самим князем (якщо це так), залишилось дуже мало. Щоправда, цитується тут Святе Письмо досить довільно, бо це не є головним завданням автора «Пам'яті і похвали...» Наостанку, «Житіє князя Володимира» зображено вже в дусі класичних агіографічних творів — як «подвижника і святого», хоча церквою до святих він зарахований (канонізований) значно пізніше⁹⁶.

Реєстр подій з життя Володимира та хронологія в цьому творі відрізняється від ПВЛ, тому й існують різні версії про його походження: деякі кажуть, що він є

побожними додатками: вони часто контрастують з доволі живою і безпосередньою манерою основного малюнка, що проривається між ними; але, мабуть, і в протографі ся манера не витримувалась і збивалась на іконописні мученичі шаблони, доволі сильно перебільшені» (Там само, 51-98).

⁹¹ Пор. Там само.

⁹² Пор. Там само.

⁹³ Пор. *Історія релігії в Україні*. Т. I: *Дохристиянські вірування; прийняття християнства* / за ред. Лобовика Б. Київ 1996, 354-362. Цит. за: *Яків Мних* // www.izbornyk.org.ua (10.10.2019).

⁹⁴ Пор. Грушевський. *Історія української літератури*. Т. II, 51-98.

⁹⁵ Пор. *Історія релігії в Україні*. Т. I. Цит. за: *Яків Мних*.

⁹⁶ *Історія релігії в Україні*. Т. I. Цит. за: *Яків Мних*.

самостійним твором, а деякі вказують на те, що він покликається на старіші редакції ПВЛ⁹⁷.

Грушевський висловлює сумніви стосовно того, чи пам'ятка дійшла до нас в «автентичному вигляді» та називає її «механічним зліпком кількох писань»: «Пам'яти і похвали Володимиру», «Похвали княгині Ользі» і короткого житія Володимира», Шахматов йде ще далі, кажучи, що навіть тексти самих «похвал» Ользі та Володимиру є компільованими⁹⁸. Стосовно ж «житія Володимира», то дослідники вказують на те, що воно зустрічається самостійно і в інших збірниках⁹⁹.

Отже, більшість сучасних українських істориків приймаючи можливість компіляції твору, визнають його цінність, натомість історична школа XIX – поч. XX ст.¹⁰⁰, через велику ймовірність компіляцій особливо не акцентують на ньому, досліджуючи XI століття.

1.3.5. Суперечливі історичні моменти ПВЛ, «Слова про Закон і Благодать», «Сказанія о Святих Борису і Глібу» та «Похвали Володимиру»

Важливим елементом у «русько-візантійському ідеологічному протиборстві» було питання особистого навернення св. Володимира. Те, про що не надто багатослівно висловлюється ПВЛ¹⁰¹ – промовисто описано в «Слові про Закон і Благодать» Іларіона. Іларіон пише, що князь Володимир керувався виключно своїм «добрим змислом та гострим умом»¹⁰² в питанні навернення на християнство. Лінію Іларіона продовжує Яків Мних, який вводить у контекст історії навернення Володимира

⁹⁷ Пор. Грушевський. *Історія української літератури*. Т. II, 51-98.

⁹⁸ Пор. Там само.

⁹⁹ Висловив сей здогад Соболевський в своїй збірці «Памятники древнерусской литературы, посвященные Владимиру св.» (Чтенія київські, II); він опублікував житіє з одної з таких копій, назвавши його «Древним житієм св. Володимира», назва ся потім була прийнята і Шахматовим, який прийняв сей здогад (Пор. Грушевський. *Історія української літератури*. Т. II, 51-98).

¹⁰⁰ Пор. Там само.

¹⁰¹ Йдеться про вже цензуровану версію ПВЛ (*прим. Автора*).

¹⁰² Чубатий. *Історія християнства на Русі-Україні*, Т. I, 216.

впливи його бабці Ольги¹⁰³. Пишучи на цю тему анонімний автор «Чтенія о Святих Борису і Глібу» підкреслює самостійність вибору віри князя: «Його Бог спонукав і без нічиєї (помочі) зробив, що він став християнином»¹⁰⁴.

Явний вплив візантійського цензурування ПВЛ, можна зауважити порівнявши два варіанти оповіді історії навернення Володимира. В Іларіона, Якова та автора твору про Бориса та Гліба навернення Володимира має яскраво виражений духовний характер просвітлення – в ПВЛ – це пошук між різними можливостями, відправлення послів, рада з багатьма боярами, а також ледь не вирішальне значення в наверненні Володимира промови грецького філософа.

В «українських авторів» XI століття, як їх називає Чубатий, на противагу редакторам ПВЛ – Володимир хреститься в Києві, а тоді йде «воювати» Корсунь, натомість редакція ПВЛ вставляє так-звану «Корсуньську легенду» - оповідь про те, що Володимир хрестився в завойованому візантійському місті, яка є дуже неоднозначною та сумнівного походження¹⁰⁵.

Більшість творів XI століття так чи інакше стосувались Історії християнства того періоду, яке в свою чергу приваблювало в «інструментальному значенні» таких цензорів як візантійці та московити. У контексті цього, оцінюючи «софійно-ціннісний» елемент таких творів як ПВЛ та твори Теодосія Печерського, слід максимально враховувати тогочасні редакції, цензуру та політичні обставини.

1.3.6. Повчання архієпископа Луки до братії

Цікавою особою для нас того періоду є постать Луки Жидяти, автора «Повчання архієпископа Луки до братії». Оксана Сліпушко, професор Чубатий називають його, як і Іларіона – представниками автентичного Київського богослів'я та

¹⁰³ Пор. Там само, 216- 217.

¹⁰⁴ Там само, 217.

¹⁰⁵ Голубинський висуває думку про те, що, ймовірно, що автором цієї легенди-вставки можна вважати грека, який творив антилатинські твори під іменем Теодосія Печерського. В свою чергу, Шахматов стверджує, що оповідання взятє із втраченого болгарського оповідання про навернення царя Бориса (Пор. Грушевський . *Історія української літератури*. Т. II, 51-98).

репрезентантами ідей Ярослава Мудрого¹⁰⁶. Лука став єпископом Новгороду приблизно у 1034-1036 роках. Одним із перших кроків новопоставленого єпископа було спорудження Софії Новгородської. У 1055 році (після смерті Ярослава Мудрого) тогочасний грецький митрополит Єфрем знімає Луку з новгородської катедри – були кілька версій, чому це сталося, але знову ж у кожній з них фігурує «грецький елемент». У 1059 Лука Жидята помирає після кількарічного ув'язнення¹⁰⁷.

Твір Луки Жидяти є прикладом християнської етичної проповіді (ґрунтується на Декалозі та Євангелії). Коли мова йде про етику, то різні дослідники по-різному оцінюють «етичне відчуття» Руського народу: наприклад Чубатий, називає християнську етику «легко приємливою на Русі», більше того, називаючи близькість дохристиянських звичаїв та етичних норм з християнською етикою причиною подальшого існування двоєвір'я серед населення¹⁰⁸. Іншої точки зору дотримується Оксана Сліпушко, кажучи, що християнський світогляд у той період був суттєво відмінним від язичницького світовідчуття, завдяки високим етичним і моральним ідеалам¹⁰⁹. Історик та літератор каже, що це певне відображення високого етичного світовідчуття в літературі¹¹⁰.

1.3.7. Полемічні твори Теодозія Печерського

Одним із цікавих феноменів того періоду був, як вважають Чубатий, Сліпушко та деякі представники української історіографії, феномен початку полемічної літератури. Коли ми говоримо про цей жанр літератури в XI столітті, то, мабуть,

¹⁰⁶ Пор Чубатий. *Історія християнства на Русі-Україні*, Т. I, 237.

Пор. Сліпушко О. *Лука Жидята і його твір // Тисяча років української суспільно-політичної думки*. Т. I. Київ 2001, 221

Деякі історики літератури, такі як Грушевський, докладно не досліджували питання хронології та ідей Луки Жидяти маргіналізували цей твір в контексті його значення для дослідження XI століття, зводивши його лишень до рівня виразника місцевих новгородських ідей (Пор. Грушевський М., *Історія української літератури*. Т. II, 51-98).

¹⁰⁷ Пор. Сліпушко. *Лука Жидята і його твір*, 221.

¹⁰⁸ Пор. Чубатий, *Історія християнства на Русі-Україні*, Т. I, 236.

¹⁰⁹ Пор. Сліпушко. *Лука Жидята і його твір*, 221.

¹¹⁰ Пор. Там само

найяскравішим його представником був Теодосій Печерський або автор, який підписувався його іменем.

Постать автора, який підписувався іменем Теодозія Печерського, є дуже суперечливою в контексті важкості інтерпретації окремих його творів та конкретизування особистості, зокрема. Деякі українські історики, вслід за Федором Буслаєвим та російською історіографією XIX століття стверджують, що автор, який писав під йменням Теодозій, був русином (народився у Василькові) та приписують ледь не автентичність у голосінні всієї руської аскетичної мудрості, зокрема і в критиці та неприязному ставленні до католицької Церкви¹¹¹.

Українська ж історична школа початку та середини XX століття вважає помилковим ідентифікування морального авторитета того періоду Теодозія Печерського з автором полемічних панегіриків. Грушевський, пишучи про сумнівного характеру літературні твори того періоду, згадує між ними і антилатинські панегірики – два послання до князя Ізяслава, найбільш певними ж, вважає 5 повчань до братії, які, як пише історик: «...обертаються в тіснім крузі найбільш елементарних монастирських тем»¹¹².

Авторство полемічних панегіриків Грушевський приписує Теодозію Греку, який працював перекладачем книг для кн. Миколи Святоші¹¹³. Чубатий згадує, що одним із творів, які перекладав, згадуваний Грушевським Теодозій, була Епистоля папи Лева, де перекладач говорить про неї як сповнену Святим Духом¹¹⁴, а самого папу Льва I називає «стовпом правовір'я»¹¹⁵.

¹¹¹ *Памятники древней русской литературы и народной словесности* / сост. Федор Буслаев (Изд. 4-ое). Москва 1888, 18-20. Цит. за: *Феодосій Печерський // Ізборник* www.litopys.org.ua (15.10.2019).

¹¹² Пор. Грушевський. *Історія української літератури*. Т. II, 51-98.

¹¹³ Пор. Там само.

¹¹⁴ Пор. Чубатий, *Історія християнства на Русі-Україні*, Т. I, 367

В той час правив антилатинський митрополит Никифор і така позиція Теодозія (за Чубатим) вказує на більшу ймовірність того, що автор полемічних панегіриків Теодозій Грек і Теодозій Печерський – це двоє різних людей.

¹¹⁵ В контексті того, що у полемічному творі проти латинської віри псевдо-Теодозій згадує якраз помилковість латинян у вченні про Божі особи та іпостасі, що в свою чергу ставить під сумнів ідентичність Теодозія Печерського як автора полемічних панегіриків.

Професор Микола Чубатий, розглядаючи історичний період Русі після 1054 року, стверджує, що Велика Схизма як подія, залишалась «зовсім чужою для Руської Церкви під духовним проводом митрополита Іларіона», більше того, історик наводить з джерел¹¹⁶ згадку про те, що папське посольство після вручення анатемі патріарху Кируларію було в «Державі Русинів». Йдучи по хронології подій далі, Чубатий згадує князя Ізяслава та його дружину Гертруду, яка була ревною католичкою і, посилаючись на Печерський Патерик, пише Чубатий, мала вплив на свого чоловіка в церковних справах¹¹⁷.

Як дізнаємось з Патерика, після смерті Ярослава Мудрого преподобний Антоній мав конфлікт з князем Ізяславом через двох вельмож, які подалися в монахи, а чорноризці прийняли їх до себе без князівського дозволу. Коли князь розлютився, на те, що Антоній сказав тим двом вельможам втікати, за монахів заступилась Гертруда, яка була католичкою. В контексті цього доволі дивною постає вказівка Теодозія, наступного після Антонія ігумена, у творі «про віру варязьку» не одружуватись із «їхніми дочками» (тобто з жінками латинського обряду)¹¹⁸. Ця вказівка і увесь антилатинський настрій вважається доволі сумнівними для Чубатого, тому що не те, що б до кінця XI століття, а аж до початку XIII століття дружини руських князів, які були латинського обряду не змінювали його на східний¹¹⁹ – «ніхто не вважав, що латинські католики були людьми іншої віри»¹²⁰.

¹¹⁶ Migne J, o.c., Vol. 143, p. 1004. Цит. за Чубатий, *Історія християнства на Русі-Україні*, Т. I, 354

¹¹⁷ Пор. Абрамович Д. *Києво-Печерський Патерик*, Київ 1931, 35-36. Цит. за: Чубатий, *Історія християнства на Русі-Україні*, Т. I, 355.

¹¹⁸ Пор. *Памятники древней русской литературы и народной словесности*. Цит. за: *Феодосій Печерський*.

¹¹⁹ Тут Чубатий називає твердження Вернадського про зміну князівнами обряду з латинського на східний абсолютно безпідставним та непідтвердженим в джерелах (пор. Чубатий, *Історія християнства на Русі-Україні*, Т. I, 398).

¹²⁰ Цьому аргументу не можна протиставити думку про те, що, мовляв, Лавра виступала проти християн Західного християнства, а князі її ігнорували. Авторитет Теодозія був настільки великим, що коли Святослав захопив владу в Києві в Ізяслава, св. Теодозій публічно називає його вчинок Каїновим і продовжує поминати Ізяслава як «правного князя». Патерик описує те, що це розгнівало Святослава, проте переможець не посмів нічого зробити з монахами (пор. Абрамович. *Патерик* 66-67. Цит. за: Чубатий, *Історія християнства на Русі-Україні*, Т. I, 393.

Окрім цього маленькі виразно антилатинські твори не дуже вписуються в загальне коло тематики перекладної літератури XI – XII ст.¹²¹. Продовжуючи думку Єр'оміна, Чубатий пише про зловживання псевдоепіграфією щодо постаті Теодозія Печерського: «під його святе ім'я та живий образ Київського християнства підшивалися пізніше різні автори, зокрема пізніші грецькі протикатолицькі пропагандисти на Русі»¹²².

Професор Чубатий, пишучи на загал про Печерський монастир, описує протистояння між Лаврою, яка була в ті часи бастіоном Київського християнства, та св. Софією, яка була резиденцією, у подальшому, грецьких митрополитів¹²³. Враховуючи теж те, що початок Лаври пов'язаний з митрополитом Іларіоном, справжнім ідеологом Київського християнства, який порівнює Володимира з Костянтином і першим поміж апостолів згадує Петра¹²⁴, а в самому монастирі розвивався і плекався культ Климента, папи Римського¹²⁵, Печерський монастир перейнявся ідеями, які найближче, як пише Чубатий, були наближені до Кирило-Методіївського християнства слов'янського обряду, а не до Константинополя чи Риму¹²⁶.

Отже, враховуючи всі історичні зауваги про ймовірність не-русинського автора цього твору, який до того ж вибивається із палітри загальних творів того періоду, розглядати полемічні твори Теодозія Печерського на предмет ціннісної орієнтації – безпідставно, варто зосередитись радше на його повчаннях до братії про внутрішньомонастирські стосунки.

¹²¹ Наприклад, у «Житті св. Йоана Золотоустого» Олександрійського патріарха Георгія наголошується на примат Петра, а як еталон боротьби проти іконоборства береться твір Римського понтифіка папи Григорія II «Про чесні ікони» (Чубатий, *Історія християнства на Русі-Україні*, Т. I, 368)

¹²² Пор. Єр'омін. *Литературное наследие Феодосия Печерського*. Москва-Ленінград 1947, 159-184. Цит. за: Чубатий, *Історія християнства на Русі-Україні*, Т. I, 393.

¹²³ Пор Чубатий, *Історія християнства на Русі-Україні*, Т. I, 359.

¹²⁴ Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать* / перекл. з ц.-сл. Кречотень Володимир //www.izbornyk.org.ua (26.04.2020).

¹²⁵ Пор Чубатий, *Історія християнства на Русі-Україні*, Т. I, 367.

¹²⁶ А самого Теодозія Печерського дослідник називає репрезентантом «прокатолицького табору в мурах Печерського монастиря» (пор Чубатий, *Історія християнства на Русі-Україні*, Т. I, 373)

1.3.8. Післямова до Остромирового Євангелія

Передмова до «однієї з найдавніших датованих руських книг – Остромирового Євангелія (1056 – 1057)»¹²⁷ цікава його варіантом рецепції тогочасного візантійського та болгарського книгописання. Окрім того, що згідно з тогочасними «вимогами жанру» були витримані такі елементи як похвала замовникові та «у звертанні до читача мало бути прохання вибачити переписувача за помилки та зобов'язання виправити їх»¹²⁸ – диякон Григорій не обмежився похвалою чеснот, а провів більш ґрунтовний розлогий екскурс.

Станіслав Бондар наголошує на тому, що:

Окрім того, він, на відміну від багатьох інших переписувачів, які в своїх приписках ніби змагались у звичайних у ті часи самопокорі і самоприниженні, виявляє виразне почуття власної гідності. Григорій не вдається до гіпертрофованого смирення, а лише посилається на авторитет апостола Павла. Не дивно, що написав своє ім'я він літерами більшого розміру, ніж сам текст Післямови¹²⁹.

1.3.9. Правда Руська

Більшість істориків називають цей твір однією з найважливіших правових пам'яток Руси-України¹³⁰. Дослідженням цього твору займалися такі науковці як Білецький, Чубатий, Падох. Автентична цінність цього твору або радше кодексу є також і в тому, що, як стверджують науковці – не знайдено прототипа ні в скандинавських народів, ані у болгарів та візантійців, також на ній не позначилось і римське право, «Отже, маємо оригінальний витвір давньоукраїнської юридичної думки початку XI ст., що постав у колі велемудрих одnodумців-книжників Великого київського князя Ярослава Мудрого»¹³¹.

Про цей документ є згадки і в Новгородському літописі, а Леонід Білецький йде далі й пише, що «грамота Ярослава» новгородцям була списана з Руської

¹²⁷ Пор. Бондар С. *Григорій // Тисяча років української суспільно-політичної думки*. Т. I. Київ 2001, 218.

¹²⁸ Пор. Там само.

¹²⁹ Пор. Там само.

¹³⁰ Пор Чубатий, *Історія християнства на Руси-Україні*, Т. I, 236.

¹³¹ Яременко В. *Правда Руська // Тисяча років української суспільно-політичної думки*. Т. I. Київ 2001, 173-185. Цит. за *Правда Руська // www.izbornyk.org.ua* (09.10.2019).

Правди, «що вже діяла в Києві, на Русі, майже 200 років, задовго до приходу Ярослава у Київ, як перший і найстаріший кодекс діючих законів, що до нас не дійшов»¹³².

Серед істориків побутують різні версії щодо написання Правди: одні коливаються в межах 1019 – 1051 років, а інші, вслід за Лихачовим та Білецьким говорять про те, що Руська Правда була створена ще до християнізації Русі. Василь Яременко пише: «Сьогодні історія «Правди Руської» виглядає так, що існував язичницьких насів неписаний карний кодекс. Князь Ярослав записав і упорядкував його, значно обмеживши кровну помсту, гармонізував суспільні стосунки відповідно до вічевого укладу Русі»¹³³.

З розбудови руського судоустрою зауважуємо цінність розбудови на демократичних засадах, чого, наприклад, не можна було бачити в сусідніх державах того періоду¹³⁴. Уже в ті часи в державній парадигмі русі існував дуалізм князь-віче. Ярослав Падох пише, що

Цей ранній демократизм був такий глибокий і сильний, так органічно пов'язаний із світоглядом української людини, що він витримав у затяжній драматичній і дуже цікавій боротьбі, що століттями велася поміж староруською вічевою доктриною державною і чужою візантійською теорією цезаропанізму, принесеною і поширюваною на Україні священиками і єпископами грецькими¹³⁵.

Виокремлюючи специфічні риси цього документа варто зазначити:

- князь теж міг ставати підсудним народного віча¹³⁶;
- не було фіксації антидержавних злочинів, що дозволяє припустити, що був високий рівень національного духу¹³⁷;

¹³² Там само.

Але до нас дійшла списана з нього Ярославова грамота для новгородців, що збереглася в тексті, наново написанім у XV ст. у період Пізнього Середньовіччя, коли активно переписувалися й оновлювалися давніші пам'ятки (Там само).

¹³³ Там само.

¹³⁴ Візантія, Польща, Німеччина мали кровну помсту ще кількасот років опісля, а вищі класи в Київській Русі не добилися для себе ніяких правом гарантованих привілеїв: злочинець будь-якого соціального стану підлягав тим самим карам. У «Правді Руській» злочинець не індивідуалізується. Для середньовічного права байдуже, хто він: боярин, городянин, дружинник, смерд, холоп, закуп. Частіше індивідуалізується за соціальним становищем жертва злочину. (пор. Яременко . *Правда Руська*. Цит. за *Правда Руська*).

¹³⁵ Там само.

¹³⁶ Пор. Там само.

¹³⁷ Пор. Там само.

- деякі дослідники вважають, що правда формувалась на зразок обов'язкового прецедентного права, яке ставало нормою в подальшому не тільки юридичною, але й моральною – вона, пишуть дослідники наче «своєрідний літопис соціально-побутового життя України-Русі XI - XII ст»¹³⁸;
- оскільки об'єктом права є людина та її вчинки, то це джерело є корисними при вивченні етичних та світоглядних поглядів того періоду¹³⁹;
- це джерело є цікавим для вивчення тогочасної термінології¹⁴⁰;
- твір просякнутий гуманною та демократичною орієнтацією¹⁴¹, прихід карного державного судочинства та відміна смертної кари та судовий регулятор майнових суперечок були передовими досягненнями для тогочасного права¹⁴².

1.4. Висновки

Дослідивши історичний контекст вибраних творів XI століття, досліджуючи моральні цінності, основну увагу слід звернути на менш цензуровані (або не цензуровані взагалі) твори та те письменство, щодо оригінального авторства якого (русинського) не має сумнівів.

Отже, на предмет моральних цінностей будуть досліджуватись такі твори:

- «Слово про Закон і Благодать»;
- «Сказання про Бориса і Гліба»;
- «Пам'ять і похвала князеві руському Володимирі»;
- «Повчання архієпископа Луки до братії»;

¹³⁸ Там само.

Прикладом такого доповнення є приїзд у 1113 році до Києва Володимира Мономаха, який, перш ніж придушувати повстання проти тисяцького та лихварів, зібрався з вельможами за містом та прийняв низку правових актів. (Пор. Там само).

¹³⁹ Пор. Там само.

¹⁴⁰ Пор. Там само.

¹⁴¹ Не дозволяй, щоби сильний нищив слабого», — повчав князь Володимир Мономах. І він же: «Не вбивайте і не наказуйте вбивати нікого, хоч буде повинен смерті» (пор. Яременко . *Правда Руська*. Цит. за *Правда Руська*).

¹⁴² Пор. Там само.

- «Післямова до Остромирового Євангелія»;
- Правда Руська;
- Вибрані твори Теодозія Печерського (найбільш достовірні повчання та молитви)¹⁴³.

Такі цензуровані і неоднозначні твори як полемічні письменства псевдо-Теодозія Печерського та «Повість временних літ» на предмет морально-ціннісного елемента розглядатися не будуть.

¹⁴³ Вибір цих творів ґрунтувався на їхній вагомості та опрацьованості українською літературною історіографією та редколегією сайту *Ізборник*.

РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОРАЛЬНО-ЦІННІСНОГО ПРЕДМЕТА В ОУЛ ХІ СТ.

У першому розділі роботи розглянуто історичний контекст творів оригінальної української літератури ХІ століття. Завданням цього розділу буде дослідити теоретичний контекст поняття «моральних цінностей» та напрацювання літературної історіографії щодо творів ОУЛ ХІст.

2.1. Ціннісна парадигма Дітріха фон Гільдебранда

2.1.1. Огляд підходів до теорії цінностей

Аксіологія – як самостійна наука почала формуватися у ХІХ століття¹, до того часу термін «цінність» мав різні значення і широке коло дослідників². Від ХІХ століття в дослідженні терміну «цінність» було багато різних підходів, більшість з яких не доходили згоди навіть у розумінні дійсності, яку цей термін позначає³, що з теоретичної точки зору є необхідним для подальшого застосування в дослідженні літературної спадщини⁴.

Термін «цінність», як пише Стенфордська енциклопедія філософії, стосується багатьох ділянок філософії: політичної філософії, етики, естетики, соціальної філософії, філософії моралі⁵, інколи феміністичної філософії та філософії релігії⁶. «Теорія цінностей» досліджується з різних перспектив питаннями про те, що ж є «добрим, поганим, кращим», чим взагалі є «добрість»⁷.

¹ Пор. Аксіологія // Шинкарук В. (гол. ред.) *Філософський енциклопедичний словник*. Київ 2002, 14. *Філософська теорія цінностей (аксіологія)* // www.pidruchniki.com (30.01.2020).

² До прикладу, у ХVІІІ ст. в Адама Сміта термін «цінність» означував цінність в контексті обмінної вартості (*Axiology. Philosophy* // www.britannica.com (28.01.2020)).

³ Етичні парадигми стосовно ціннісної тематики можуть бути діаметрально протилежними, наприклад якщо порівняти етичну концепцію Арістіпа та Макса Шеллера (Пор. Фон Гільдебранд Д. *Етика* / перекл. Городиська О., наук. ред. Добко Т. та Підлісний Ю., Львів 2002, 40-64).

⁴ Пор. Довга Л. *Система цінностей в українській культурі ХVІІ століття*. Київ-Львів 2012, 105.

⁵ Інколи, щоправда, науковці не вживають термін «цінність», окреслюючи цей феномен як категорію моральної свідомості, проводячи різницю та поділ етичної сфери на деонтологічну та аксіологічну (пор. Малахов В. *Етика: Курс лекцій: Навч. посібник*. Київ 2001).

⁶ Пор. Schroeder M. *Value Theory*// plato.stanford.edu (29.01.2020).

⁷ Пор. Там само.

У контексті дослідження використовувати теорії про те, що взагалі немає жодного онтологічного чи логічного зв'язку між фактом і цінностями Сартра, чи нон-когнітивні теорії Аєра та Гара суперечило б сенсу самого дослідження, оскільки ці теорії з одного боку виключають важливість цінностей, а з іншого – зводять їх лише до емоційної сфери⁸. Беручи до уваги необхідність когнітивного об'єктивістичного сприйняття цінностей⁹, та зауважуючи неможливість використання поверхневих щодо тематики саме моральних цінностей праць загального чи оглядового кшталту, дослідницький пошук зупиниться власне на етичних працях, які не лише досліджують природу «цінності», але й класифікують їхні види та детально розбирають механіку процесів в реальному житті. Для цього найбільш придатним буде пошук серед реалістичних феноменологів.

Одним із вагомих представників цього табору є філософ Дітріх фон Гільдебранд, професор Фордгамського університету¹⁰ один із крупніших континентальних філософів ХХ століття, за словами папи Пія XII «доктор Церкви ХХ ст»¹¹. Його книга *Christian Ethics* 1953 року – є фундаментальною для розуміння природи моральних цінностей. Праця цього філософа вийшла в дуже несприятливий для об'єктивістського табору період. Незважаючи на те, що погляди релятивістів здобували все більше й більше прихильників, за версіями рецензій на книгу¹², Дітріх фон Гільдебранд зумів вибудувати стійку та послідовну етичну парадигму, яка спиралась не на апарат релігійних систем, а на інструменти реалістичної феноменології¹³. Новаторство фон Гільдебранда полягає в систематизації дослідження теорії цінностей, розгляду ціннісного питання не тільки

⁸ Пор. *Axiology.Philosophy*.

⁹ «Когнітивним» цей табір є тому, що він визнає діяльність розуму у процесі аплікування цінностей до дійсності, а «об'єктивним» - тому що визнає цінність як дійсність незалежну, а не суб'єктивну (пор. *Там само*).

¹⁰ Матіяш Б. *Dietrich von Hildebrand. Етика* // krytyka.com (28.01.2020).

¹¹ *Von Hildebrand Dietrich Trojan Horse in the City of God* [PDF] 1993, p. 269.

¹² Пор. LiveLib Рецензія: *von Hildebrand D. Christian Ethics* New York 1953 // www.livelib.ru (28.01.2020).

¹³ Пор. Підлісний Ю. *Передмова* // Фон Гільдебранд. *Етика*, 7-10.

з позиції онтології, але й мотивації, класифікації категорій «добра» та зрештою введення поняття останньої неподільної реалії – «важливого-у-собі» – цінності¹⁴.

2.1.2. Огляд парадигми Дітріха фон Гільдебранда

2.1.2.А Загальне розуміння цінності

Епістимологічні основи розуміння «цінності»

При розгляді ціннісної сфери в житті людини, першим і важливим завданням є усвідомлення її особливості¹⁵. Коли мова йде про мораль, сумління, провини та заслуги, етичну оцінку тої чи іншої дійсності – потрібно бути обережним та берегти себе від передчасних і прискорених узагальнень¹⁶.

Фон Гільдебранд увесь свій етичний дискурс починає із наголошення на тому, що «ця праця починається з “безпосередньо даного”¹⁷, тобто з даних досвіду». Його «епістимологічним посланням» у Вступі до *Christian Ethics*¹⁸ є прохання берегти себе від упереджень та передчасної класифікації, звільнитись від будь-яких конотацій філософської термінології поза його дослідженням, не розглядати терміни суто крізь призму «словникового підходу», а акцентувати на тому значенні терміну, якого він набуває в контексті посилання на певну даність¹⁹.

¹⁴ Пор. Там само.

¹⁵ Пор. Фон Гільдебранд. *Етика*. Львів 2002, 11.

¹⁶ Пор. Там само, 21-23.

Коли фон Гільдебранд пише про «відкинення набік» інших етичних концепцій, то має на увазі не остерігання «можливості збагачення думками великих мислителів, а всіх теорій, пояснень і гіпотез, які також присутні в їхній філософській думці», він продовжує цю думку тезою про те, що «існує велика різниця між систематичним аналізом та побудовою системи». Філософ виокремлює такі ризики «побудови системи»:

1. Небезпека передчасної систематизації, яка полягає в «спокусі вивести якомога більше з окремих загальних принципів»;
2. «спокуса визначення» або ставлення «визначення» на вершину філософського знання; твердження, що ним можна «вичерпати повноту необхідної інтелігібельної сутності» й водночас ігнорування того, що визначення лише обмежує цю сутність, «зазначивши деякі суттєві риси, достатні для того, щоб відрізнити цю суть від іншої», замість того, щоб прагнути інтелектуальною інтуїцією проникнути в «цілковите осягнення його ества»;
3. Небезпека схильності інтелекту до «узалежнення від іманентної логіки системи». Тут фон Гільдебрандові йдеться не про самоочевидні принципи як складники системи, а про теорії, які мають суто гіпотетичний характер.

¹⁷ Детальніше про розуміння «даного» та його сутність дивись фон Гільдебранд. *Етика*, 11-28.

¹⁸ Пор. Von Hildebrand D. *Christian Ethics* [PDF] New York 1953, 1-19.

¹⁹ Пор. Фон Гільдебранд Д., *Етика*. Львів 2002, 13-14.

Водночас, у розумінні «безпосередньо даного», при розгляді ціннісної тематики, варто уникати філософських думок, які пропагують недовіру до безпосереднього досвіду та редукцію даних досвіду до явищ, які є предметом суто природничих наук²⁰, бо таким чином можемо заперечувати справедливість, любов, час і простір, поняття, які володіють внутрішньою необхідністю та цілковитою інтелігібельністю²¹. Поруч із цією «відкритістю на досвід», водночас, потрібне й критичне філософське осмислення дійсності²².

Фон Гільдебранд закликає уникати прагматичного підходу, який, маючи *praxis* в пріоритеті може привести до «звужень та випадкових зведень» у наших судженнях²³. Єдиним і справжнім об'єктом філософії фон Гільдебранд називає «дане», «об'єкт, якому притаманна необхідна і високо інтелігібельна сутність; об'єкт, який сам пропонує себе нашому розумові, розкривається перед ним і повністю обґрунтовує свою дійсність, коли ми зосереджуємося на ньому за допомогою раціональної інтуїції»²⁴.

Отже, для подальшого дослідження феноменів «цінності» і «моральних цінностей», зокрема, варто виокремити наступне:

- «дане» та очевидне має перевагу перед гіпотетичним²⁵;
- «при розгляді суцього треба бути завжди готовими пізнавати своєрідну природу кожної нової даності»²⁶;
- «ми повинні скеровувати» свої зусилля туди, де наше дослідження буде цілком відповідати даному»²⁷;

²⁰ Пор. Там само, 14-15.

Фон Гільдебранд конкретизує це «епістемологічне прохання» щодо застереження перед «ототожненням об'єкта із чимось, що пов'язане з ним причинним або якимось іншим зв'язком», щодо «фізику підміни філософського підходу, підходом притаманним природничій науці».

²¹ Детальнішу аргументацію онтологічної істинності цих понять див. Фон Гільдебранд. *Етика*, 16-28.

²² Пор. Там само, 17-22.

²³ Пор. Там само, 18.

²⁴ Там само, 19.

²⁵ Там само.

Пор. Там само 12-19; 25.

²⁶ Там само, 25.

Пор. Там само, 11-17.

²⁷ Там само, 25.

- належна оцінка дійсності має пріоритет перед узгодженням його з «попередньо відкритими безсумнівними даностями»²⁸.

*Три основні категорії добра*²⁹

Як пише Юрій Підлісний Доктор філософії, Керівник програми “Етика-Політика-Економіка” УКУ у передмові до українського перекладу Етики фон Гільдебранда – філософ проводить «класичне розрізнення між категоріями добра³⁰ по-новому»³¹, наголошуючи на тому, що є такі категорії, які «можна пояснити через щось інше» та тому, що є «категорія добра, яку можливо пояснити лише через неї ж саму»³².

Фон Гільдебранд у своєму аналізі, за словами Підлісного, виокремлює 3 основні категорії добра: суб’єктивно задовольняюче, об’єктивне добро та цінність («важливе-у-собі»)³³.

Загальне поняття важливості фон Гільдебранд пояснює за допомогою мотиваційного чиннику та афективного відгуку на нього³⁴. Отже, важливість, за фон Гільдебрандом – це ознака, завдяки якій предмет може стати «джерелом нашого афективного відгуку чи мотивувати наше волевиявлення»³⁵.

У повсякденному житті нас можуть мотивувати різні речі. Якщо ми прагнемо чогось заради власного егоїзму чи насолоди – тоді це категорія суб’єктивно задовольняючого³⁶. Це прагнення має кінцевою метою саме задоволення наших

Пор. Там само, 12-17; 19.

²⁸ Там само, 25.

Пор. Фон Гільдебранд. *Етика*, 12-13; 19; 21-24.

В світлі належної оцінки дійсності фон Гільдебранд закликає «не відкидати те, що недвозначно саморозкривається перед нами, лише тому, що ми не в змозі вирішити проблеми, які виникають внаслідок визнання цього факту» (Там само, 26).

²⁹ Пор. Підлісний. *Передмова* // Там само, 9.

³⁰ Родове поняття в стосунку до феномену «цінності» (прим. Автора)

³¹ Там само.

³² Там само.

³³ Пор. Там само.

³⁴ Особливістю парадигми фон Гільдебранда є також те, що дійсності «важливості» у фон Гільдебранда протиставляється не «не-важливість», а «байдужість».

Детальніше про «поняття важливості» див. Фон Гільдебранд. *Етика*, 29-76.

³⁵ Там само, 29.

Пор. Там само, 9.

³⁶ Пор. Там само, 38-49.

потреб у насолоді, воно не зобов'язує на відповідь (не має у собі морального характеру)³⁷.

Кардинально протилежною є цінність – звернення цінності завжди стосується не бажань (часто неупорядкованих) кожної людини, а вільного духовного центру та свідомого осмислення³⁸.

На відміну від суб'єктивно задовольняючого, об'єкт («важливе-у-собі») закликає до відповіді, до адекватно дії-відповіді³⁹ (яка інколи може нам спершу видатись навіть «не корисною»). Ця категорія важливості має характер самозречення та виходу за межі власного я, оскільки цінність не залишається в нас, як в суб'єктивному центрі, який треба задовольнити, а переходить до незалежно цінного «важливого у собі»⁴⁰.

Об'єктивне добро для фон Гільдебранда є чимось, що невід'ємно пов'язане з цінністю: оскільки цінність є чимось «важливим-у-собі», то й наслідки, так чи інакше, у коротко чи довготривалій перспективі будуть чимось благим для нас⁴¹. Об'єктивне добро для особи має спрямування на особу, це не є егоцентрична концепція наших бажань, а радше як відповідь істинним потребам, яка є благотворною і благою, найкраще його можна пізнати, пише фон Гільдебранд, дбаючи про об'єктивне благо іншого. Наприклад, якщо кохана людина має якусь хворобу і їй не дозволяється вживати тих чи інших продуктів, її суб'єктивно

³⁷ Розглянемо ситуацію, коли незважаючи на те, що в особи хворе горло, вона знаходиться поруч бідняків, які не мають що їсти, вона думає: «я хочу з'їсти це морозиво за 100 євро» (совість не каже нам: «ти повинен це зробити», проте, водночас, ця дія, спрямована суто на особисте задоволення має характер самоув'язнення), враховуючи замкнутість суто у своєму світі бажань та насолод і «невідкритості на інших» (моральний імператив Канта), якщо людина надає перевагу життю саме в цій категорії важливості, то зрештою, вона веде до повалення вільного духовного центру як такого (пор. Фон Гільдебранд. *Етика*, 38-65).

³⁸ Пор. Там само, 42.

Тобто, якщо мислити крізь призму суб'єктивно задовольняючого, то та чи інша насолода, наприклад насолода від морозива буде мати цінність лише в стосунку суб'єкта який її відчуває і який хоче цього морозива, натомість, коли мова йде про цінність, наприклад цінність справедливості, то очевидно, що вона повинна бути спільною і єдиною для всіх людей, навіть якщо хтось не відчуває бажання чи насолоди від неї, цінність не втрачає своєї важливості, вона «важлива у собі».

³⁹ Пор. Там само.

Наприклад, коли хтось стає свідком булінгу або образи слабшого (стосунок до цінності «справедливості»).

⁴⁰ Пор. Там само, 42-43.

⁴¹ Пор. Там само, 51-52.

задовольняюча мотивація може спокушати її і нас, її устами: «та ж ти хочеш – візьми», тоді наша суб'єктивно задовольняюча відповідь буде просто псевдо любов'ю, а об'єктивно благим для особи буде відмова від того чи іншого збудника⁴². Отже, об'єктивне благо не завжди перетинається із задоволенням наших бажань⁴³.

Стосовно різниці між цінністю та об'єктивним добром, то базовим буде усвідомлення зв'язку первинного і вторинного: якщо рішення приймається з огляду на цінність, то це буде об'єктивним благом для особи також⁴⁴.

Фон Гільдебранд використовував як приклад для розрізнення дійсностей «важливого-в-собі» та об'єктивного блага Сократівське твердження про те, що краще постраждати від несправедливості, ніж її вчинити⁴⁵. Тут, пояснює фон Гільдебранд, твердження «краще» і «страждання», не стосується ціннісного поля, бо це і так «азбучна істина», а відкликається до «об'єктивного добра для особи», та твердженням про подальший позитивний наслідок для нас від ціннісного рішення⁴⁶. Іншим прикладом, який використовує філософ є приклад важкої хвороби, яка на перший погляд може видатись об'єктивним злом для особи, але, якщо в подальшому приведе людину до зміни, навернення, то виявиться, що в довготривалій перспективі вона буде об'єктивним добром для особи⁴⁷.

Стосовно того, яка ж цих категорій важливості претендує на звання «останньої дійсності» або першості, то, очевидно, фон Гільдебранд стверджує першість цінності. Він стверджує, що оскільки питання важливості стосується конкретних об'єктів, то пояснити ми зможемо цю важливість лише завдяки останній дійсності – завдяки «важливому в собі», а таким «важливим у собі» власне є цінність⁴⁸. Важливість цінності та її роль в житті людини фон Гільдебранд стверджує на основі

⁴² Пор. Фон Гільдебранд. *Етика*, 59-60.

⁴³ Пор. Там само, 59-62.

⁴⁴ Пор. Там само, 51-52: 60.

⁴⁵ Пор. Там само, 56-59.

⁴⁶ Там само, 56-59.

⁴⁷ *Von Hildebrand. Christian Ethics*, 77.

⁴⁸ Пор. Фон Гільдебранд. *Етика*, 71-72.

життєвої зустрічі з цінностями: наприклад, кожного разу, коли ми мислимо про моральність того чи іншого вчинку категоріями «добре-погане» та іншими – вже закладаємо поняття цінності⁴⁹.

2.1.2.В. Різниця між якісними та онтологічними цінностями

У сфері цінностей не існує градації, вони, за фон Гільдебрандом, поділяються на різні сфери⁵⁰. В цих сферах існує ієрархія, та відмінність за якістю чи ступенем, проте вона діє лише в межах цієї сфери.⁵¹ Фон Гільдебранд виділяє загально два види цінностей: онтологічні та якісні⁵². Різницю між ними філософ ілюструє на прикладі порівняння між моральною цінністю (яка є якісною) та цінністю особи, яка є онтологічною⁵³:

- кожна моральна цінність має свій негативний відповідник - антицінність⁵⁴, яка не є простою відсутністю цінності, а є прямо протилежною з «виразно якісним характером»⁵⁵; якщо говорити про онтологічну цінність особи, то вона немає прямо протилежної антицінності⁵⁶;
- онтологічна цінність особи прямо пов'язується з її носієм, натомість моральна цінність має «власний повноцінний eidos, тобто онтологічна цінність змушує нас посилатись на «саму особу», натомість моральну цінність можна називати «субстантивованим іменником без посилання на їхнього носія»⁵⁷; в цьому ж контексті фон Гільдебранд пише, що «за способом

⁴⁹ Пор. Фон Гільдебранд. *Етика*, 73-76.

⁵⁰ Пор. Там само, 123-124.

Наприклад, моральні цінності, інтелектуальні, естетичні.

⁵¹ Пор. Там само, 123.

⁵² Пор. Там само.

⁵³ Доведення приналежності моральних цінностей до сфери якісних цінностей та цінності особи до сфери онтологічних цінностей див. фон Гільдебранд. *Етика*, 124.

⁵⁴ Пор. Там само, 125.

Наприклад: Милосердя – злостива безсердечність

Смирнення – гординя

Доброта – злоба і т.д. (пор. Там само).

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Пор. Там само.

⁵⁷ Там само, 126.

приналежності до наділеного ними суцього»⁵⁸: «онтологічна цінність – іманентна, а моральні цінності – трансцендентні»⁵⁹;

- з теїстичної перспективи моральна цінність промовистіше звіщає про Бога, аніж онтологічна цінність особи. Це виявляється, знову ж таки, завдяки більш самостійному буттю моральною цінності: моральна цінність прямо відображає Бога, адже ми стверджуємо, що «Бог є Самим Добром, Самою Правдивістю, Самою Справедливістю, Самим Милосердям. Онтологічна ж цінність людської особи пов'язана з буттям конкретної особи, тобто «відображає Бога так, як його відображає це буття»⁶⁰;
- новаторським з перспективи християнської філософії та теології першої половини ХХ століття є погляд фон Гільдебранда на відмінність між якісними та онтологічними цінностями, що полягає «у різному ставленні, яке вимагається від людини щодо її власної онтологічної цінності та щодо якісних цінностей, якими вона наділена»⁶¹. Якщо смирення людини може проявитись у тому, що вона «ніколи не виставлятиме напоказ своїх якісних цінностей», то така ж позиція, згідно фон Гільдербанда, щодо онтологічних цінностей особи, була б чимось на кшталт «недосмирення пантеїста»⁶² та унеможлиблювала б розуміння та відповідальності, до яких зобов'язує ця гідність⁶³;
- стосовно приналежності до людини та реалізації цінності, то онтологічна цінність особи є невід'ємною і з'являється від народження⁶⁴, вона

⁵⁸ Фон Гільдебранд. *Етика*, 126.

⁵⁹ Там само, 131.

В цьому ж контексті фон Гільдебранд уточнює, що моральні цінності не мають якоїсь окремої дійсності, «де вони реально існують незалежно від будь-якого суцього» (пор там же) «свою остаточну субстанційну дійсність вони мають у Богові», однак за суттю, вони дають нам можливість пережити неповторне послання Бога, що відзначає їх трансцендентним характером (пор. Там само).

⁶⁰ Там само, 127-128.

⁶¹ Там само, 128.

⁶² Там само, 128.

⁶³ Пор. Там само, 128.

⁶⁴ Пор. Там само, 128.

«реалізується вже через сам факт існування людини»⁶⁵, натомість моральна цінність «може бути, а може і не бути втіленою в особі чи її вольовому акті»⁶⁶, вона «перестає існувати, коли людина втрачає цю чесноту»⁶⁷;

- моральна цінність має ієрархічну градацію за фон Гільдебрандом⁶⁸. Ієрархія онтологічної цінності не має «прямої аналогії», і не є в такому ж «вигляді», як ієрархія якісних цінностей, натомість «у межах одного й того самого типу буття одне суще цього типу володіє своєю онтологічною цінністю не більше, ніж інше»⁶⁹.

Отже, враховуючи своєрідну «двополюсність» ціннісного світу, можемо стверджувати про два різні типи цінностей і, не змішуючи їх, продовжити дослідження у сфері моральних цінностей якісного типу.

2.1.2.С. Природа моральних цінностей

Моральні цінності належать до сфери якісних цінностей, відповідно як і іншим цінностям цього ціннісного типу їм притаманні спільні ознаки⁷⁰. Для того ж, щоб ствердити унікальну природу моральних в порівнянні з, до прикладу, інтелектуальними, естетичними чи іншими видами якісних цінностей, потрібно зрозуміти різницю між ними та притаманні моральним цінностям важливі характеристики.

Різниця між моральними та іншими якісними цінностями

Першою ознакою, яка характеризує моральні цінності, є нерозривний зв'язок з особою: вони є «цінностями особи або особовими цінностями»⁷¹. Ця ознака є

⁶⁵ Фон Гільдебранд. *Етика*, 130.

⁶⁶ Там само, 128.

⁶⁷ Там само, 130.

⁶⁸ Пор. Там само, 129

Якщо, наприклад, розглянути двох, людей, які є надійними та щедрими, то можемо побачити, що та чи інша особа може більше або менше бути наділеною тою, чи іншою чеснотою (пор. Там само).

⁶⁹ Там само, 130

фон Гільдебранд використовує приклад гідності людської природи та безсмертної душі: неможливо, щоб ця гідність була притаманна більшою мірою одній, аніж іншій (пор. Там само).

⁷⁰ Пор. підрозділ 2.2.2 Різниця між якісними та онтологічними цінностями.

⁷¹ Пор. Ансельм Кентерберійський. *De veritate* Vol I, p.174. Цит. за: *Von Hildebrand. Christian Ethics*, 153.

однією із визначальних для моральних цінностей, проте сепаровано не є критерієм розрізнення, оскільки існують інтелектуальні цінності, які теж мислимо з прив'язкою до особи⁷².

На відміну від інших видів якісних цінностей, моральні цінності, окреслює особова відповідальність⁷³. У парадигмі фон Гільдебранда це одна з основних видових ознак. Порівнюючи з мистецькими чи інтелектуальними якісними цінностями, якщо можемо звинуватити людину в несправедливості, чи скнарості, чи лінивстві, то звинувачення когось за те, що він недостатньо обдарований було б безглуздя⁷⁴ адже «лише добро чи зло людських актів заслуговує на похвалу чи осуд»⁷⁵. Звідси й бачимо суттєвий зв'язок між моральними цінностям та свободою волі⁷⁶. Як пише фон Гільдебранд «всі моральні цінності мають за передумову свободу особи»⁷⁷.

Враховуючи «поєднання» свободи з відповідальністю, моральним цінностям притаманна ознака специфічної «життєвої серйозності». Описуючи приклад Макбета⁷⁸, здібності й таланти якого видаються нічим в порівнянні до моральних злочинів, які він довершував, фон Гільдебранд каже, що «з появою моральної цінності зміст життєвої ситуації, без перебільшення, кардинально змінюється»⁷⁹.

Окрім специфічної життєвої серйозності, фон Гільдебранд вказує на зв'язок моральної цінності із сумлінням. «Усвідомлення морального краху впливає на наше сумління»⁸⁰, що має прямий вплив на емоційний стан людини⁸¹.

⁷² Пор. Фон Гільдебранд. *Етика*, 162.

⁷³ Пор. Там само.

⁷⁴ Пор. Там само.

⁷⁵ Тома Аквінський. *Summa Theologica* 1a-2ae, XXI, 2. Цит. за: *Von Hildebrand. Christian Ethics*, 154.

⁷⁶ Пор. Фон Гільдебранд. *Етика*, 162.

⁷⁷ Там само, 163.

«Аби довести, що особа не є відповідальною за щось, треба лише показати, що це «щось» було поза сферою її вільного впливу» (Там само).

⁷⁸ Пор. *Von Hildebrand. Christian Ethics*, 155.

⁷⁹ Фон Гільдебранд. *Етика*, 163.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Пор. *Von Hildebrand. Christian Ethics*, 156.

Фон Гільдебранд метафорично описує цей стан «емоційного напруження чи емоційних мук» завдяки образу «ериній» з давньогрецької мітології. Еринії – це богині помсти, які постійно переслідують і не дають віднаходити відпочинок та мир об'єкту свого переслідування. Своєрідна персоналіфікація нечистого сумління.

Ще однією ознакою моральних цінностей є притаманний їм «своєрідний характер необхідності»⁸². Фон Гільдебранд описує цей характер за допомогою звернення до фундаментального завдання виконання морального добра людиною⁸³. Філософ, продовжує свою думку, твердженням про те, що природнім є те, що не кожен володіє всіма інтелектуальними чи мистецькими цінностями, водночас кожна людина повинна володіти всіма моральними⁸⁴. Якщо природньо, що в інших сферах люди мають різні цінності, то у сферах моральності, за фон Гільдебрандом вимагаються усі моральні цінності на підставі самого буття людиною, самої людяності⁸⁵. Якщо говорити про користь або «доброту» від цінностей, то щодо моральних цінностей ця доброта «є, по суті, метою людського існування і людського призначення»⁸⁶.

Наступною ознакою моральних цінностей є ставлення до покарання і нагороди⁸⁷. Фон Гільдебранд наголошує на тому, що стосовно моральних цінностей, «ми не спроможні відокремити розуміння нашої власної моральної вини від усвідомлення, що вона заслуговує на покарання і вимагає спокутування»⁸⁸. Відповідно, нагорода за моральне добро є значно більшою, аніж за добро від інших цінностей, за фон Гільдебрандом⁸⁹.

Ще однією характерною ознакою моральних цінностей (яка особливо пов'язана із попередніми ознаками) є її першість в стосунку до інших цінностей⁹⁰.

⁸² Фон Гільдебранд. *Етика*, 164.

⁸³ Пор. Там само.

⁸⁴ Пор. Там само, 165.

На думку фон Гільдебранда казати про те, що «я спеціалізуюсь лише на справедливості (лише на одній моральній цінності), а от добродійність й чистоту залишаю своїм колегам», безглуздо.

⁸⁵ Пор. Там само.

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Пор. Там само.

⁸⁸ Там само.

Ніхто не буде морально винним, якщо він не грає на скрипці (відсутність мистецької цінності), проте, очевидно природньою буде вина за зраду (порушення моральної цінності вірності) (Пор. Там само).

⁸⁹ Пор. Там само, 166.

⁹⁰ Пор. Там само, 167.

Одним із прикладів, які використовує філософ є приклад процесу беатифікації: людину не визнають святою за її неймовірні розумові чи мистецькі цінності – людину визнають святою за «героїчну міру її чеснот, за життя моральними цінностями (пор. Фон Гільдебранд. *Етика*, 167).

Ще від Сократа йде етична лінія, яка звучить його словами як твердження про те, що «краще людині постраждати від несправедливого ставлення з боку інших, ніж самій піти на здійснення несправедливості»⁹¹. Це твердження за фон Гільдебрандом має особливе значення, адже, з одного боку, вказує на те, що моральні цінності володіють трансцендентним виміром, а з іншого – проявляється в характері об'єктивного добра для нас.

Трансцендентність моральних цінностей за фон Гільдебрандом, природньо пов'язана із тематикою «нагороди та покарання», які у свою чергу, у стосунку до моральних цінностей вимагають існування Абсолюту⁹². Звідси, фон Гільдебранд, акцентуючи на тому, що питання «добра і зла» вимагає трансцендентного Бога, пояснює зв'язок моралі з релігійною сферою⁹³.

2.1.3. Висновки

Отже, моральні цінності за Дітріхом фон Гільдебрандом є «частиною» сфери якісних цінностей, які в свою чергу належать до категорії «важливе-у-собі». Як цінність (категорія «важливого-у-собі») моральні цінності:

- стосуються, насамперед не бажань кожної людини, а вільного духовного центру⁹⁴, свідомого осмислення;
- вони закликають до відповіді⁹⁵;
- їм притаманний характер самозречення та виходу поза межі «власного я»⁹⁶;
- щодо них, то цінність (у порівнянні з суб'єктивно задовольняючим) «переходить» від суб'єктивного центру, який треба задовольнити, до «важливого-у-собі» (незалежного центру)⁹⁷;

⁹¹ Там само.

⁹² Пор. Там само, 168 - 171.

⁹³ Пор. Там само.

⁹⁴ Пор. Там само, 42.

⁹⁵ Пор. Там само, 42-43.

⁹⁶ Пор. Там само.

⁹⁷ Пор. Фон Гільдебранд. *Етика*, 42-43.

- поєднані з об'єктивним добром для людини, тому є благотворною і благою відповіддю на її істинні потреби зв'язком *principium – principiatum*⁹⁸.

Як ціннісна сфера, яка належить до якісних цінностей, – моральна цінність:

- має негативний відповідник – антицінність⁹⁹;
- має власний повноцінний *eidos*¹⁰⁰, її можна називати субстантивованим іменником без посилання на їхнього носія;
- промовисто звіщає про Бога, завдяки своєму самостійному буттю¹⁰¹;
- вимагає смиренного ставлення в стосунку самоусвідомлення людиною їх присутності¹⁰²;
- стосовно приналежності людині: не є вродженою, може бути втіленою, а може бути і не втіленою людиною¹⁰³;
- має ієрархічний поділ¹⁰⁴.

Специфічними ознаками моральних цінностей є:

- нерозривний зв'язок з особою¹⁰⁵;
- особова відповідальність¹⁰⁶;
- специфічна «життєва серйозність»¹⁰⁷;
- зв'язок із сумлінням¹⁰⁸;
- своєрідний характер «необхідності»¹⁰⁹;

⁹⁸ Пор. Там само, 51-52: 60.

⁹⁹ Пор. Там само, 125.

¹⁰⁰ Пор. Там само, 126.

Пор. Там само, 131.

¹⁰¹ Пор. Там само, 127-128.

¹⁰² Пор. Там само, 128.

¹⁰³ Пор. Там само.

Пор. Там само, 130.

¹⁰⁴ Пор. Там само, 129-130.

¹⁰⁵ Пор. Ансельм Кентерберійський. *De veritate* Vol I, p.174. Цит. за: *Von Hildebrand. Christian Ethics, 153.*

Пор. Фон Гільдебранд. *Етика*, 162.

¹⁰⁶ Пор. Там само, 162-163.

Тома Аквінський. *Summa Theologica* 1a-2ae, XXI, 2. Цит. за: *Von Hildebrand. Christian Ethics, 154.*

¹⁰⁷ Пор. Фон Гільдебранд. *Етика*, 163.

¹⁰⁸ Пор. Там само.

Пор. *Von Hildebrand. Christian Ethics, 156.*

¹⁰⁹ Пор. Фон Гільдебранд. *Етика*, 164-165.

- розгляд в парадигмі «покарання/нагорода»¹¹⁰;
- першість (важливість) в стосунку до інших якісних цінностей¹¹¹;
- трансцендентний характер¹¹².

Саме ця наукова «ціннісна» парадигма Дітріха фон Гільдебранда буде взята за основу в подальшому дослідженні та констатуванні тих, чи інших моральних цінностей у творах оригінальної української літератури XI століття.

2.2. Наукова рецепція цінностей оригінальних творів XI століття

Оригінальна література Русі XI століття, а зокрема тематика моральних цінностей, яку в ній піднімають, є важливою складовою для розуміння руської спадщини, культури та світогляду¹¹³. Дослідження моральних цінностей у творах того періоду дозволяє повніше уявити собі світоглядний портрет наших предків, а отже, зможе дати українцям як народу, міцний фундамент для побудови державності в сьогоденні¹¹⁴.

Як пише Володимир Фадєєв у передмові до монографічного дослідження Інституту філософії НАН України про способи вивчення етнічних процесів:

«Одним із фундаментальних питань соціогуманітарних наук є виявлення і аналіз взаємозв'язку між соціокультурними чинниками і когнітивними процесами, зокрема процесами осмислення реалій соціального світу»¹¹⁵.

¹¹⁰ Пор. Там само, 165-166.

¹¹¹ Там само, 167.

¹¹² Пор. Там само, 168 - 171.

¹¹³ Пор. підрозділ 1.2. Риси історичного періоду XI ст.

¹¹⁴ Пор. Зелінський А. Інтерв'ю від 13.03.2020 // інтерв'юер Шуткевич О. // www.day.kyiv.ua (19.03.2020)

¹¹⁵ Фадєєв В. *Передмова* // Фадєєв В. та ін. *Етнічність. Культура. Історія. Соціально-філософські нариси*, Ніжин 2019, 3.

Важливою складовою нашого дослідження у парадигмі фон Гільдебранда є «не-зведення» поняття «цінності» суто до процесу осмислення реалії соціального світу, а констатування зв'язку «цінності», зокрема «моральної цінності» з Богом (*прим. Автора*).

Для багатьох дослідників науковців, таких як Шахматов¹¹⁶, Чубатий¹¹⁷, Горський¹¹⁸, Кримський¹¹⁹ дуже важко переоцінити першість сенсо-буттєвого значення теми духовності та мудрості Руси-України. Розглянемо детальніше наукові розробки стосовно цього питання.

Загальні дослідження східнослов'янської культури Сковороди, Ломоносова, Скорини зосереджувались не на репрезентації «свого бачення сенсобуттєвих проблем у вигляді певних завершених філософських систем»¹²⁰, а осмислювали історію культур «з гори течії»¹²¹, вкладали свою лепту до дозрівання «певної теоретично обґрунтованої філософської доктрини»¹²². Як пише Вілен Горський: «С. Аверинцев якимось влучно зазначив, що гуманітаристика теж має свою “вищу математику”, що оперує “нескінченно малими” величинами»¹²³. Важливість пізнання цих «малих величин» Вілен Горський пояснює їхнім фундаментальним значенням у подальшій традиції вітчизняного осмислення дійсності¹²⁴. Саме тому в контексті даного дослідження важливого максимально специфікувати предмет та поле дослідження, зокрема, шляхом повного виділення тематики моральних цінностей із загального культуро-етичного дискурсу та виокремлення оригінальних творів русько-української літератури XI століття з поміж творів, того періоду, які «прийнято» вважати оригінальними, незважаючи на їхні іноземні редакції.

Багато дослідників української минувшини сегментували свої праці стосовно специфічного предмета: наприклад, дослідження стосовно «архетипу Героя»

¹¹⁶ Пор. Шахматов А. *Разискание о древнейших русских летописных сводах*. Цит. за: Чубатий М. *Історія християнства на Русі-Україні*, Т. I, до р. 1353, Рим-Нью Йорк, 1965.

¹¹⁷ Пор. Чубатий. *Історія християнства на Русі-Україні*.

¹¹⁸ Пор. Горський В. *Під сигнатурою Софії* (PDF), 169-171 // www.ekmair.ukma.edu.ua (26.05.2020)

¹¹⁹ Пор. Там само.

¹²⁰ Пор. Горський. *Під сигнатурою Софії*, 170.

¹²¹ Там само (Горський, пишучи про Аверинцева прим. Автора).

¹²² Там само.

¹²³ Там само.

¹²⁴ Пор. Там само, 171.

Ковтун¹²⁵, розвідки Міщенка¹²⁶, загальні дослідження архетипів, інших дослідників Києво-руської спадщини. Ці праці є важливими в контексті дослідження фіксації моральних цінностей в творах оригінальної української літератури XI століття, проте все ж не є визначальними в порівнянні з специфічним предметом дослідження крізь призму фон Гільдебранда, адже якщо тут присутні згрубша «родові спільності», то видових набагато менше¹²⁷.

Однією із найповніших філософських парадигм осмислення мудрості нашого народу у вітчизняній філософії є «ідея софійності»¹²⁸, розпрацьована Сергієм Борисовичем Кримським.

Парадигма Кримського є глибокою і добре пропрацьованою, дуже вдало висвітлює загальний огляд філософського світогляду, особливо, акцентуючи увагу на тому, що руському суспільству того періоду притаманна антропологічно-екзистенційна редукція знання та його «етизація»¹²⁹ (звідси й те, що дотримання чи недотримання філософських максим вимірюється в парадигмі «добре/погане», яка є однією із категорій етики). «Під сигнатурою Софії» в якості ідейного стрижня всієї наукової праці академіка Кримського залишається чудовим прикладом послідовної наукової розробки та орієнтиром систематизованої філософської історико-культурної думки¹³⁰. Дивлячись на «софійність» Кримського крізь призму етичної концепції фон Гільдебранда, помічаємо, що розробка «софійності» стосується все ж радше загального світу цінностей та онтології як такої, а не світу якісних цінностей морального виміру, зокрема, тож нею можемо послуговуватись

¹²⁵ Ковтун Н. *Архетип культурного героя в українській духовній традиції : історикофілософський контекст.* (автореферат) Київ 2008.

¹²⁶ Міщенко М. *Українські національні архетипи: від колективного несвідомого до усвідомленої* // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Філософія. Філософські перипетії 51(2014) 90-94.

¹²⁷ Це стає очевидним на основі порівняння різниці між якісними та онтологічними цінностями фон Гільдебранда, адже, на перший погляд, в дослідженнях архетипів часто межі між цими категоріями стираються, оскільки для цих досліджень визначальним є не погляд крізь іншу призму на давньоруську філософську спадщину (*прим. Автора*).

¹²⁸ Детальніше див. Кримський С. *Під сигнатурою Софії*. Київ 2008.

¹²⁹ Пор. Горський. *Під сигнатурою Софії*, 171.

¹³⁰ Вілен Горський (і під сигнатурою й інше)

як прикладом завершеної системи дослідження минувшини, проте не як одним із джерел дослідження.

Цікавим і, водночас, не однозначним є погляд Михайла Грушевського на оригінальні твори XI століття. Корифей української історії осмислює оригінальну літературну спадщину того періоду їх радше з історико-культурної перспективи¹³¹. Наукові розробки Грушевського розширюють спектр дослідження фіксації та значення моральних цінностей у письменстві того періоду від просто текстуального аналізу до розуміння контексту та впливу цих творів у їхньому періоді.

У сфері текстуального аналізу Грушевський дійшов висновку, що оригінальна література XI-XII століття, часто має малий відсоток оригінальності, бо «її твори часто дають не більше як приложення до місцевих умов ходячих формул і фраз, даних святим письмом чи святоотецькою літературою»¹³². Дослідник йде глибше і стверджує також вплив здобутків культури сусідніх християнських держав, кажучи, що:

Часом наші нібито оригінальні писання являються переробкою, парафразом візантійських або болгарських творів, так що нелегко буває потягнути границю між таким «оригінальним» писанням і тими перекладеними творами, які підпадають на нашій ґрунті різним переробкам, додаткам, інтерполяціям (вставкам)¹³³.

У сфері текстуального аналізу оригінального письменства XI-XII століття історик доходить до висновку, що переважна більшість оригінальної літератури залишається «під підозрою» та вимагає глибокого аналітичного дослідження¹³⁴.

¹³¹ Пор. Грушевський М. *Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р.* // www.izbornyk.org.ua (09.10.2019).

Пор. Грушевський М., *Історія української літератури*. Т. II / Упоряд. Яременко В., Київ 1993, 51-98 // www.izbornyk.org.ua (03.10.2019).

Новаторство підходу Грушевського можна порівняти із проривом підходу дослідження німецької школи – Formgeschite, в біблійному богослів'ї.

¹³² Пор. Грушевський. *Історія української літератури*. Т. II, 51-98.

¹³³ Пор. Грушевський. *Історія української літератури*. Т. II, 51-98.

¹³⁴ Пор. Грушевський. *Історія української літератури*. Т. II, 51-158

Пор. Грушевський. *Вступний виклад з давньої історії Русі*.

Величезним внеском Грушевського в літературознавство XI-XII століття є те, що він одним з перших виступив проти домінуючого наукового курсу початку XX століття стосовно значення творів Київської культури в контексті Русі¹³⁵. Аналізуючи історіографію дослідження (у свої часи) оригінальних творів XI-XII¹³⁶ століття, історик зауважує тенденцію до поступового применшення значення творів, які творились в осерді київської традиції, та вивищення в категоріях вищого літературного мистецтва творів північних культурних осередків Русі: Суздаль, Новгород та інших¹³⁷. Ця тенденція, як зауважує Грушевський, розпочалась кількома роками пізніше того, як українці¹³⁸ заявили про свої права на Київську культурну спадщину¹³⁹.

Іншою характерною тенденцією, проти якої виступав Грушевський, – була, так звана, «спільноруська культура»¹⁴⁰ - творці якої – російські історики вказували, що в цей «спільноруський період історії» не варто виокремлювати якийсь один етнічний чи регіональний чинник і в подальшому «пришивали його» до історії розвитку російської культури¹⁴¹. Грушевський дуже недвозначно висловлює свою позицію в шеститомнику української культури, кажучи, що приймає «тезу про «общерусский» характер київської літератури і культури, особливо доби першого київського розцвіту, який приблизно обіймає століття до смерті «Мстислава Великого», останнього дійсного представника київської гегемонії»¹⁴², наголошує на тому що «Ся доба була общеруською, але в тім значенні, що вся Русь, в широкім розумінні слова, – вся Східна Європа, яка входила в круг політичних і культурних впливів нашого українського центру, жила його політичним і культурним

¹³⁵ Пор. Грушевський. *Історія української літератури*. Т. II, 51-98.

¹³⁶ Пор. Там само.

Переважно це були російські історики (в тексті Грушевського «великороси» прим. Автора).

¹³⁷ Пор. Там само.

¹³⁸ Пор. Там само. В тексті Грушевського «малороси» (прим. Автора).

¹³⁹ Пор. Там само.

¹⁴⁰ Пор. Там само. В тексті «общеруська» (прим. Автора).

¹⁴¹ Пор. Там само.

¹⁴² Пор. Грушевський. *Історія української літератури*. Т. II, 51-98.

змістом»¹⁴³, більше того, підкреслює своє твердження тим, що незважаючи на «космополітичність» цього центру – він був українським¹⁴⁴.

Особливо актуальною дискусією в контексті даного дослідження є питання репрезентативності оригінальних творів в контексті передання архетипів та ціннісної орієнтації. У контексті передання з точки зору політичної культури, Михайло Грушевський займає доволі скептичну позицію, стверджуючи, що оригінальні твори того періоду репрезентують радше думки лише князя та дружини, а не простих людей¹⁴⁵. Корифей української історії аргументує це тим, що знаходить в літописних оповіданнях багато афоризмів, «що натякають на сталі принципи державних відносин»¹⁴⁶, проте в подальшому немає розвитку цієї культури¹⁴⁷. Альтернативно, стосовно цієї теорії можна погодитись з тезою про репрезентативність, йдучи за теорією відомого українського історика Ярослава Грицака, яку він виголосив у лекторії з вибраних питань Всесвітньої історії: описуючи феномен української народної творчості: колядок, народних пісень – він вказує на їхні характерні мелодичні риси, які притаманні окремим періодам в історії мистецтва й продовжує тим, що, ймовірно, те, що зараз ми зараховуємо до так званої «низької культури», колись було витворене представниками «культури високої»¹⁴⁸. Аплікація цієї теорії до даного історичного питання може нам дати розуміння, що, можливо, афоризми та народна мудрість, які не знайшли свого втілення в політичній культурі, були просто померлими принципами попередніх суспільних формувань, які знайшли відображення в цих творах, або ж, що здобутки «високої культури» політичної думки могли бути подані як афоризми, але ще досі не перейшли етапу переходу та засвоєння «культурою низькою». В будь-якому

¹⁴³ Там само.

¹⁴⁴ Там само.

¹⁴⁵ Пор. Грушевський. *Вступний виклад з давньої історії Русі*.

¹⁴⁶ Пор. Там само.

¹⁴⁷ Пор. Там само.

¹⁴⁸ Пор. Грицак Я. Вибрані питання європейської історії // edx.prometheus.org.ua (20.04.2020).

випадку, читаючи архетипічний аналіз культури того періоду Вілена Горського¹⁴⁹ або ж спостерігаючи наявність «грецького ціннісного спадку» в розгляді культурної тяглості у дослідженні професора Миколи Чубатого¹⁵⁰, культурна тяглість певних архетипів залишається очевидною, що доводить, важливе репрезентативне значення творів цього періоду у вивченні цінностей нашого народу.

2.2.1. Висновки

Дуже важко підсумувати внесок в дослідження літературної спадщини оригінального письменства таких умів філософії, історії та літературознавства як Михайло Грушевський, Сергій Кримський, Вілен Горський, адже їхні праці стали міцним ґрунтом для подальших наукових розвідок в цій сфері. У контексті цього дослідження важливими будуть наступні «фундаменти» встановлені великими будівничими української наукової думки:

- ідея систематичного дослідження ціннісного елементу у творах літературної спадщини Руси-України вже упродовж кількох століть активно втілюється вітчизняними та іноземними науковцями;
- одним із найяскравіших досліджень є філософська система «софійності» української культури Сергія Кримського;
- оригінальна українська література XI століття не є монолітом національної думки, а формувалася, в більшості, в контексті осмислення релігійних текстів, розглядаючи такі твори, власне це осмислення може стати предметом подальшого дослідження;
- поки що дискусійним залишається те, що оригінальна українська література XI століття є репрезентантом політичної думки та стилю життя всіх верств населення тогочасної Руси-України;

¹⁴⁹ Пор. Горський В. *Філософська думка (Київської Русі прим. Автора) // Історія української культури*. Т.І. Київ, 2001 // www.litopys.org.ua. (17.04.2020).

¹⁵⁰ Пор. Чубатий. *Історія християнства на Руси-Україні*, Т. I, 26 (Фрагмент, де йдеться про індивідуалізм та порівняння з українськими державотворчими реаліями прим. Автора).

- зважаючи на багато досліджень, зокрема Горського, Чубатого, Кримського; послання Наша Свята Софія та багато інших філософських поглядів щодо культурної тяглості, можна припустити, що в питанні моральних та загально людських цінностей ОУЛ XI ст. може бути корисною для дослідження українського національного ціннісного спадку.

РОЗДІЛ 3. СПЕЦИФІКА ФІКСАЦІЇ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ В ОРИГІНАЛЬНИХ ТВОРАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ХІ СТОЛІТТЯ

При дослідженні культури того чи іншого періоду важливим елементом є вивчення ціннісної складової оригінального письменства відповідного відрізка часу¹.

3.1. Вступ. Цінність «релігійність/набожність»

Зважаючи на те, що всі, окрім Руської Правди, твори, розглянуті в цій праці, належать радше до релігійної літератури, першою, хоча й не до кінця «моральною» цінністю, яка впадає в око, є «релігійність/набожність»².

Цінністю «релігійності/набожності» просякнуті більшість творів оригінальної літератури ХІ століття, і її дослідження є необхідним для повноцінного усвідомлення етичного контексту ціннісного поля ОТУЛ ХІ ст. Оскільки кожна з моральних цінностей у цих творах має той, чи інший стосунок до релігії, то зараз виокремлю лише випадки, які належать до найбільш очевидних вказівок на цінність, наприклад випадки згадки ритуалістики, базових основ віри без морального боку тощо, уникаючи детального опису всіх згадок тих чи інших випадків кореляції етичного та релігійного осягів, у подальшому визнаю за умовчанням прив'язку моральних цінностей до релігійних конотацій³. Цінність «релігійності/набожності» проявляється в:

- прославленні Бога та визнанні його як активного діяча, помічника, «того що сподобив»⁴ написати твір чи зробити добру справу⁵;

¹ Пор. Довга Л. *Система цінностей в українській культурі XVII ст.* Київ-Львів 2012, 7-10.

² В цьому дослідженні я намагатимусь як найточніше передати сенс та зміст моральних цінностей, як їх бачив автор ХІ століття та в еквіваленті до наших понять, оскільки це не завжди точно можна окреслити єдиним словом, то писатиму в лапках і через дефіс (іменники на означення специфічної цінності). Значення цих іменників взято за онлайнною версією академічного тлумачного «Словника української мови» в 11 томах (1970–1980).

³ Вочевидь, в «Правді Руській» це проглядається меншою мірою, проте присутнє також.

⁴ Григорій. *Післямова до Остромирового Євангелія* / перекл. з ц.-сл. Бондар С. // www.izbornyk.org.ua (11.04.2020)

⁵ Пор. Там само.

Пор. Яків Мних. *Пам'ять і похвала князеві руському Володимирі, як хрестився Володимир і дітей своїх охрестив, і усю землю Руську од кінця й до кінця, і як хрестилася бабуня Володимирова Ольга раніше Володимира* / перекл. з ц.-сл. Бондар С. // www.izbornyk.org.ua (16.04.2020).

- згадці елементів християнського віровчення як критерію та аргументу щодо етичності вчинків чи поведінки: вживанні концепції «Страхи Божого»⁶, згадуванні необхідності виконання Божих заповідей (йдеться як і про Декалог, так і про розуміння слова «заповідь» як «вказівки»)⁷, використанні чи згадуванні слова «гріх» чи спільнокореневих у розумінні ідентичному чи дотичному до християнського розуміння концепції «гріха»⁸ ;
- добрих побажаннях на кшталт «на многая літа», де своєрідним «дистриб'ютором добра» вважається Бог⁹;

Пор. Анонім. *Повідання про святих князів Бориса та Гліба* / перекл. з ц.-сл. Шевчук В. // www.izbornyk.org.ua (21.04.2020).

Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать* / перекл. з ц.-сл. Кречотень В. // www.izbornyk.org.ua (26.04.2020).

⁶ Пор. Лука Жидята. *Повчання архієпископа Луки до братії* / перекл. з ц.-сл. Сліпушко О. // www.izbornyk.org.ua (28.04.2020).

Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

Пор. *Статут Великого князя Ярослава* // *Правда Руська* / перекл. з ц.-сл. Яременко В. // www.izbornyk.org.ua (29.04.2020).

Пор. Феодосій Печерський. *Молитва (прим. автора не має назви, починається словами: «Як уже нині, Владико, зібрав»)* / перекл. з ц.-сл. Жиленко-молодша Ірина // www.izbornyk.org.ua (30.04.2020).

Пор. Феодосій Печерський. *Молитва святого Феодосія Печерського за всіх християн* / перекл. з ц.-сл. Жиленко-молодша І. // www.izbornyk.org.ua (30.04.2020).

⁷ Пор. Яків Мних. *Похвала Володимирі*.

Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

Пор. Феодосій Печерський. *В середу третього тижня посту слово святого Феодосія на часах про терпіння і любов* / перекл. з ц.-сл. Жиленко-молодша І. // www.izbornyk.org.ua (30.04.2020).

Пор. Феодосій Печерський. *В четвер третього тижня посту святого Феодосія слово про терпіння, і про любов, і про піст* / перекл. з ц.-сл. Жиленко-молодша І. // www.izbornyk.org.ua (2.05.2020).

⁸ Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

Пор. Григорій. *Післямова до Остромирового Євангелія*.

Пор. Анонім. *Повідання про святих князів Бориса та Гліба*.

Пор. Яків Мних. *Похвала Володимирі*.

Пор. Феодосій Печерський. *Запитання Ізяслава, князя, сина Ярославова, внука Володимирова (до) ігумена Феодосія Печерського монастиря* / перекл. з ц.-сл. Жиленко-молодша І. // www.izbornyk.org.ua (1.05.2020).

Пор. Феодосій Печерський. *Про кари Божії* / перекл. з ц.-сл. Жиленко-молодша І. // www.izbornyk.org.ua (2.05.2020).

Феодосій Печерський. *В середу третього тижня посту повчання про користь для душі* / перекл. з ц.-сл. Жиленко-молодша І. // www.izbornyk.org.ua (1.05.2020).

Пор. Феодосій Печерський. *Слово про терпіння і любов*.

Пор. Феодосій Печерський. *В четвер третього тижня посту на часах святого феодосія повчання про терпіння та милостиню* / перекл. з ц.-сл. Жиленко-молодша І. // www.izbornyk.org.ua (3.05.2020).

Пор. Феодосій Печерський. *В п'ятницю третього тижня посту слово на часах святого феодосія про ходіння до церкви й молитву* / перекл. з ц.-сл. Жиленко-молодша І. // www.izbornyk.org.ua (3.05.2020).

Пор. Феодосій Печерський. *В п'ятницю третього тижня посту слово на часах святого феодосія про ходіння в церкву і про молитву* / перекл. з ц.-сл. Жиленко-молодша І. // www.izbornyk.org.ua (4.05.2020).

Пор. Феодосій Печерський. *Молитва святого Феодосія Печерського за всіх християн*.

Пор. Лука Жидята. *Повчання архієпископа Луки до братії*.

⁹ Пор. Григорій. *Післямова до Остромирового Євангелія*.

- використанням у датуванні творів, окрім календарних днів, також днів приурочених тому чи іншому святому в церковному календарі¹⁰
- чітких пріоритетах діапазону «Влада Божа / влада людська»: «Бога бійтеся, князя шануйте – раби ми, по-перше, Бога, а потім – пана»¹¹;
- заохоченню до пошанування релігійних діячів¹²;
- згадуванні або прославі на початку або вкінці твору Бога, цитат Святого Письма, висловів Святих Отців¹³;
- цитуванні Святого Письма або Святих Отців¹⁴;
- наданні переваги небесному перед земним¹⁵.

Отже, як зазначено в попередніх розділах¹⁶, важко мислити культурну та світоглядну думку ОТУЛ XI ст. відокремленою від релігійного християнського контексту.

¹⁰ Пор. Там само.

¹¹ Пор. Лука Жидята. *Повчання архієпископа Луки до братії*.

¹² Пор. Там само.

¹³ Пор. Феодосій Печерський. *Запитання Ізяслава*.

Пор. Лука Жидята. *Повчання архієпископа Луки до братії*.

Пор. Григорій. *Післямова до Остромирового Євангелія*.

Пор. Анонім. *Повідання про святих князів Бориса та Гліба*.

Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

Пор. повчання прп. Феодосія Печерського на Велику Чотиридесятницю

Пор. Феодосій Печерський. *Повчальне слово святого Феодосія, ігумена Печерського монастиря, до келаря / перекл. з ц.-сл. Жиленко-молодша І. // www.izbornyk.org.ua (4.05.2020)*.

Пор. Феодосій Печерський. *Молитва*.

Пор. Феодосій Печерський. *Молитва святого Феодосія Печерського за всіх християн*

¹⁴ Пор. Феодосій Печерський. *Запитання Ізяслава*.

Пор. Лука Жидята. *Повчання архієпископа Луки до братії*.

Пор. Григорій. *Післямова до Остромирового Євангелія*.

Пор. Яків Мних. *Похвала Володимирі*.

Пор. Феодосій Печерський. *Про карі Божії*.

Пор. Анонім. *Повідання про святих князів Бориса та Гліба*.

Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

¹⁵ Пор. Анонім. *Повідання про святих князів Бориса та Гліба*.

Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

¹⁶ Див. підрозділ 1.2.1. Репрезентативність «народної думки» в ОТУЛ XI ст.

3.1.1. Цінність «релігійність/набожність». Радість

Якщо мова йде про релігійність, а вище ми згадували також про вживання концепції Страху Божого, інколи навіть дуже двозначно¹⁷, то в оригінальних творах української літератури XI століття, вона часто пов'язується також із радістю. Ця прив'язка радості та цінності «релігійність/набожність» висвітлюється в:

- зазначенні однієї з місій Євангелій як «утішення душам християнським»¹⁸ – верховенства Господа, як приводу для радості¹⁹;
- описі стану після переможної чи успішної події в релігійному контексті²⁰, наверненню грішника²¹, отриманні духовної мотивації зі Святого Письма²², виконанні поставленого завдання²³, огляді результатів своєї праці та її наслідків²⁴, погляді на християнську віру²⁵ як стану радості;
- описі чи проханні стосовно загробного життя праведника чи його душі в категоріях «радості»²⁶;
- у молитві до Господа на кшталт ектенії «за всіх і за все», де трикратно вживаються прохання щодо стану радості: «усіх помилуй, усіх потіш, усіх обрадуй, радість творячи їм, і тілесну і душевну»²⁷; у молитовному висловлені надії на отримання результату молитви: «хай милістю Твоєю пастимося в єдності віри, вкупі, весело і радісно!»²⁸

¹⁷ У повчальних словах преп. Феодосія Печерського на часах 4 рази вживається слово «страх», в контексті бажаного для монахів стану, але вже без присвійного прикметника чи займенника (хоча контекстуально, можна висловити припущення про те, що йдеться саме про «страх Божий»)

¹⁸ Пор. Григорій. *Післямова до Остромирового Євангелія*.

¹⁹ Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

²⁰ Пор. Яків Мних. *Похвала Володимирі*.

²¹ Пор. Там само.

²² Пор. Анонім. *Повідання про святих князів Бориса та Гліба*.

²³ Пор. Там само.

Пор. Яків Мних. *Похвала Володимирі*.

²⁴ Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

²⁵ Пор. Там само.

²⁶ Пор. Анонім. *Повідання про святих князів Бориса та Гліба*.

Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

Пор. Феодосій Печерський. *Молитва святого Феодосія Печерського за всіх християн*.

²⁷ Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

²⁸ Пор. Там само.

Серед оригінальних творів української літератури XI століття найбільше згадок про «страх» знаходимо в автентичних текстах Теодозія Печерського²⁹ – там слово «страх» вживається 6 разів (спільно з та без прикметника «Божий»), натомість стан радості та синонімічний ряд, який цей стан описує: спільнокореневі до «утіха» та «веселощі» зустрічаються 11 разів; у «Слові про Закон і Благодать» – 16, у «Похвалі Володимиру» – 11, а у драматичній оповіді про смерть Бориса і Гліба – 5 разів. Також це поняття радості зустрічається в меншій кількості й у інших творах цього періоду, таких як «Післямова до Остромирового Євангелія» та «Повчанню архієпископа Луки до братії».

Отже, зважаючи на актуальність уточнення специфічного емоційного виміру підходу до «релігійності/набожності»³⁰, можна ствердити, що підхід в ОТУЛ XI ст. радше знаходився в парадигмі радості.

3.2. Моральні цінності ОТУЛ XI ст.

3.2.1. Смирення

Зважаючи на те, що більшість творів оригінальної літератури XI століття християнського характеру, важливою моральною цінністю, яка проглядається в усіх творах того періоду є моральна цінність смирення. У деяких творах цю цінність вживають з використання спільнокореневих до слова «смирення», а в деяких – її можна зрозуміти контекстуально. Оскільки, у деяких випадках, важко чітко відрізнити цю цінність від цінностей «мирності», «скромності» та «ввічливості», тому буду орієнтуватися на дуже базове та недеталізоване визначення «смирення» як відсутності гордовитості та усвідомлення своєї недосконалості³¹.

Вочевидь, смирення є дуже важливою цінністю з точки зору християнської моралі та етики, тому часто вона буде стосуватись релігійного контексту, а

²⁹ Пор. підрозділ 1.4. Висновки

³⁰ Пор. *Про радісне і сумне християнство* // www.credo.pro (23.05.2020).

³¹ Пор. *Смирення* // *Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970-1980). Т. IX., 404* // www.sum.in.ua

приклади фіксації цієї моральної цінності на письмі будуть перегукуватися з прикладами фіксації цінності «релігійності», та, подекуди, цінності «мирності».

Смирення в ОТУЛ XI ст. проглядається в:

- проханні автора не гордувати твором, «не клясти, а благословляти»³²;
- прославленні Бога та визнанні його як активного діяча, помічника, «того що сподобив»³³ написати твір³⁴ чи виголосити повчання або зробити добру справу³⁵;
- закликах не осуджувати інших³⁶, пам'ятати про свої гріхи³⁷, відкинути зухвальство та гординю³⁸, пам'ятати про смерть³⁹;
- описі смиренних (або зі смиренням) дій рівноапостольних князя Володимира та княгині Ольги⁴⁰;
- описі постаті біблійного персонажа Мойсея⁴¹;
- використанні біблійних цитат, які підкреслюють те, що Бог надає перевагу смиренним, любить смирення⁴²;
- описі постаті князя Бориса⁴³;
- описі «несмиреної поведінки» (крамоли) Святополка в негативному тоні⁴⁴;
- констатуванні «смирення» як морального ідеалу⁴⁵;

³² Пор. Григорій. *Післямова до Остромирового Євангелія*.

³³ Там само.

³⁴ Пор. Там само.

³⁵ Пор. Феодосій Печерський. *Слово про терпіння і любов*.

³⁶ Пор. Лука Жидята. *Повчання архієпископа Луки до братії*.

³⁷ Пор. Там само.

³⁸ Пор. Там само.

³⁹ Пор. Там само.

⁴⁰ Пор. Яків Мних. *Похвала Володимирі*.

Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

⁴¹ Пор. Яків Мних. *Похвала Володимирі*.

⁴² Пор. Анонім. *Повідання про святих князів Бориса та Гліба*.

Пор. Феодосій Печерський. *Про кари Божії*.

Пор. Феодосій Печерський. *Слово про терпіння, і про любов, і про ніст*.

⁴³ Пор. Анонім. *Повідання про святих князів Бориса та Гліба*.

⁴⁴ Пор. Там само.

⁴⁵ Пор. Анонім. *Повідання про святих князів Бориса та Гліба*.

- порадах для монахів: жити зі «смиренням на щодень»⁴⁶, звершувати зі смиренням духовний подвиг, завдяки й зі смиренням отримувати духовні перемоги⁴⁷, шанобливо ставитися до «смирення»⁴⁸.

Інкони, в ОТУЛ XI ст. моральна цінність «смирення» згадується також разом з (або на межі з) цінностями «лагідності» та «покірності», коли йдеться про:

- послух та виконання Божих заповідей⁴⁹;
- визнання Божественного походження «сили та влади» (ймовірно, цивільної влади)⁵⁰;
- покірність у прийнятті осудженим тортур «як дар, що не страчений»⁵¹;
- опис князя Бориса як «жалосливого», тихого, покірливого та смиренного⁵²;
- моральний ідеал монаха⁵³.

3.2.2. Вірність/витривалість

У багатьох уривках моральна цінність «вірності» проглядається в релігійному контексті та разом із моральними цінностями «витривалості» та «сили волі». У цих творах «вірність» у більшості випадків стосується вірності Богові, «витривалість» - витривалості в благочестивому життю монаха, або ж духовному поступові інших християн, дуже близька, якщо подекуди й ідентична поняттю «сили волі».

Дуальна моральна цінність «вірність/витривалість» згадується в:

- заклику віри в Триєдиного Бога⁵⁴;
- цитуванні Біблії в контексті вірності⁵⁵, вірності та вдячності⁵⁶;

⁴⁶ Пор. Феодосій Печерський. *Повчання про користь для душі*.

⁴⁷ Пор. Феодосій Печерський. *Слово про ходіння до церкви й молитву*.

⁴⁸ Пор. Там само.

⁴⁹ Пор. Лука Жидята. *Повчання архієпископа Луки до братії*.

⁵⁰ Пор. *Статут Ярослава*.

⁵¹ Пор. Там само.

⁵² Пор. Анонім. *Повідання про святих князів Бориса та Гліба*.

⁵³ Пор. Феодосій Печерський. *Слово про ходіння до церкви й молитву*.

⁵⁴ Пор. Лука Жидята. *Повчання архієпископа Луки до братії*.

⁵⁵ Пор. Яків Мних. *Похвала Володимирі*.

⁵⁶ Пор. Феодосій Печерський. *Слово про терпіння, і про любов, і про піст*.

- використанні титулу «благовірний» стосовно князя Володимира та княгині Ольги⁵⁷, позитивної характеристики земель Візантії⁵⁸;
- використанні слова «вірні» як синоніма до слова християни⁵⁹;
- використанні слова «вірні» як прикметника в позитивному контексті⁶⁰;
- словотворчому процесі стосовно іменника на позначення довіреної особи – особи «вірника»⁶¹;
- описі постави князя Бориса, коли він виконує батькову вказівку, відмовляється воювати з братом «маючи його за батька», вірно і стійко триває у своїй вірі в Бога аж до смерті⁶²;
- описі дій князя Ярослава, коли він шукає тіла братів та дбає про поховання князя Бориса⁶³;
- у молитві проханням про те, щоби вірні стали ще вірнішими⁶⁴;
- у прямому поєднанні любові (в контексті віри) з діяльністю та витривалістю⁶⁵, в описі «діяльності» як критерію визнання когось святим⁶⁶;
- в описі дій Бога, який залишався вірним⁶⁷;
- описі потреби щоденної витривалої боротьби в монашому житті⁶⁸, боротьби на молитві⁶⁹ та нагороди за боротьбу⁷⁰.

Таке поєднання «вірності/витривалості» та діяльного втілення цих цінностей дозволяє нам зробити висновки про серйозне ставлення в ті часи до слова – «вірність». «Вірність» здебільшого асоціювалась із тривалою працею на щодень, із

⁵⁷ Пор. Яків Мних. *Похвала Володимиру*.

⁵⁸ Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

⁵⁹ Пор. Яків Мних. *Похвала Володимиру*.

⁶⁰ Пор. Там само.

⁶¹ Пор. *Правда Руська* / перекл. з ц.-сл. Яременко В. // www.izbornyk.org.ua (29.04.2020), 6-7.

⁶² Пор. Анонім. *Повідання про святих князів Бориса та Гліба*.

⁶³ Пор. Там само.

⁶⁴ Пор. Феодосій Печерський. *Молитва святого Феодосія Печерського за всіх християн*.

⁶⁵ Пор. Феодосій Печерський. *Слово про терпіння і любов*.

⁶⁶ Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

⁶⁷ Пор. Феодосій Печерський. *Повчання про терпіння та милостиню*.

⁶⁸ Пор. Феодосій Печерський. *Повчання про користь для душі*.

⁶⁹ Пор. Феодосій Печерський. *Повчання про терпіння та милостиню*.

⁷⁰ Пор. Феодосій Печерський. Там само.

«витривалістю». «Витривалість» не возвеличувалась в цих творах як щось самостійне, відокремлене, вона стосувалася чогось, заради чого варто було бути витривалим, вона стосувалась сенсу, у цьому випадку «вірності».

3.2.3. Ревність/старанність/наполегливість/працьовитість

В оригінальних творах XI століття «вірність» поєднується також із моральними цінностями «старанності», «наполегливості», «ревності», «сили волі», «діяльності» й, у певному розумінні, у похідній моральній цінності – «працьовитості», вже маючи, щоправда, другочергову роль. Це поєднання ілюструється в:

- заклику долати свої слабкості й не лінуватися стосовно молитви⁷¹, віддаватися їй з усією старанністю та наполегливістю⁷², заклику всіма своїми терпіннями «стукати на небеса»⁷³;
- описі радісного стану працівника, який бачивши плоди, забуває про важку працю⁷⁴, описі майбутньої нагороди «за труди»⁷⁵;
- заклику залишити лінь⁷⁶ та з усієї силою «воздати Йому труди»⁷⁷;
- проханні до келаря⁷⁸ бездоганно виконувати свої обов'язки⁷⁹;
- у проханні до Бога про те, щоби ставати кращими⁸⁰;
- заклику «підвизайтесь, трударі, підвизайтесь»⁸¹;

⁷¹ Пор. Лука Жидята. *Повчання архієпископа Луки до братії*.

Пор. Феодосій Печерський. *Слово про ходіння в церкву і про молитву*.

Пор. Феодосій Печерський. *Повчання про терпіння та милостиню*.

Пор. Феодосій Печерський. *Слово про ходіння до церкви й молитву*.

⁷² Пор. Лука Жидята. *Повчання архієпископа Луки до братії*.

⁷³ Пор. Феодосій Печерський. *Слово про ходіння в церкву і про молитву*.

⁷⁴ Пор. Там само.

⁷⁵ Пор. Там само.

Пор. Феодосій Печерський. *Повчальне слово до келаря*.

⁷⁶ Пор. Феодосій Печерський. *Слово про ходіння в церкву і про молитву*.

Пор. Феодосій Печерський. *Слово про ходіння до церкви й молитву*.

⁷⁷ Пор. Феодосій Печерський. *Слово про ходіння в церкву і про молитву*.

⁷⁸ Келар – монах, який відповідає за монастирське господарство

Пор. Грінченко Б (ред.) *Словарь української мови: в 4-х тт.* Т.ІІ. Київ 1907-1909, 234 // www.ukrlit.org.

⁷⁹ Пор. Феодосій Печерський. *Повчальне слово до келаря*.

⁸⁰ Пор. Феодосій Печерський. *Молитва святого Феодосія Печерського за всіх християн*.

⁸¹ Пор. Феодосій Печерський. *Слово про ходіння до церкви й молитву*.

- описі надання Богом переваги «не-лінивим» і «не-безчинним»⁸²;
- описі княгині Ольги як тої, яка «добра багато зробила у житті»⁸³, описі дій князя Володимира, який навернув «увесь край сей»⁸⁴;
- цитуванні Івана Золотоустого про те, що святий «пізнається за ділами, а не за чудами»⁸⁵;
- сумі автора через не-старанність його спів-братів⁸⁶;
- чітким висловом про те, що той, хто «Діло Боже робить недбало»⁸⁷ є проклятим⁸⁸, а лінивість прирівнюється до крадіжки⁸⁹;
- використанні біблійних цитат, які стосуються лінивства, працьовитості, наполегливості⁹⁰ ревності⁹¹;
- порівнянню військової справи і монашого подвигу з кінцевим висновком не лінуватись⁹²;
- описі ревного стану Феодосія⁹³ та його братії⁹⁴.

3.2.4. Сильність і міцність

Позитивною моральною цінністю в оригінальній літературі XI століття є «сильність» та «міцність». Ці моральні цінності зустрічаються у двох різних контекстах: з одного боку, коли часто згадуються дослівно у випадку прив'язки до світських володарів при описі їх самих чи їхніх дій, з іншого боку –

⁸² Пор. Там само.

⁸³ Пор. Яків Мних. *Похвала Володимиру*.

⁸⁴ Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

⁸⁵ Пор. Яків Мних. *Похвала Володимиру*.

⁸⁶ Пор. Феодосій Печерський. *Повчання про терпіння та милостиню*.

⁸⁷ Пор. Феодосій Печерський. *Слово про ходіння до церкви й молитву*.

⁸⁸ Пор. Там само.

⁸⁹ Пор. Там само.

⁹⁰ Пор. Там само.

Пор. Феодосій Печерський. *Слово про терпіння, і про любов, і про піст*.

⁹¹ Пор. Феодосій Печерський. *Про кару Божій*.

Пор. Феодосій Печерський. *Слово про терпіння і любов*.

⁹² Пор. Феодосій Печерський. *Повчання про терпіння та милостиню*.

⁹³ Пор. Феодосій Печерський. *Повчання про користь для душі*.

⁹⁴ Пор. Феодосій Печерський. *Слово про терпіння, і про любов, і про піст*.

опосередковано – через образи та описи, часто, монаших практик чи ідеалів, у цих випадках – корелюється із моральною цінністю «стійкості»⁹⁵. Моральні цінності «сильності» і «міцності» присутні в:

- молитовному проханні про «твердість у подвизі»⁹⁶;
- описі політичного становища⁹⁷, особистості⁹⁸ та дій князя Володимира при Хрещенні Русі⁹⁹;
- описі проби розжареним залізом при судовому процесі¹⁰⁰;
- описі падіння Святополка («розслаблення бісом») не тільки в моральному, але й фізичному плані¹⁰¹;
- описі Бога як «міцного» і «сильного»¹⁰², того, Хто має «силу»¹⁰³;
- використанні конструкції «сильні вірою» в позитивному значенні¹⁰⁴;
- застосуванні назви «небесні сили» до ангелів¹⁰⁵;
- заклику працювати «з усією силою»¹⁰⁶;
- молитві, покликаючись подати добро «за силою Чесного і Животворящего Хреста»¹⁰⁷;
- заклику до монахів «подвизатися» – чинити подвиг (що вимагало чималих зусиль)¹⁰⁸;
- порівнянню військової справи і монашого подвигу¹⁰⁹.

⁹⁵ Випадки кореляції із «силою волі» подано при розгляді цінностей «вірності» та «витривалості»

⁹⁶ Пор. Феодосій Печерський. *Молитва святого Феодосія Печерського за всіх християн.*

⁹⁷ Пор. Яків Мних. *Похвала Володимирі.*

Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать.*

⁹⁸ Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать.*

⁹⁹ Пор. Яків Мних. *Похвала Володимирі.*

¹⁰⁰ Пор. *Правда Руська*, 13.

¹⁰¹ Пор. Анонім. *Повідання про святих князів Бориса та Гліба.*

¹⁰² Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать.*

¹⁰³ Пор. Там само.

Пор. Феодосій Печерський. *Про кари Божії.*

Пор. Феодосій Печерський. *Повчання про терпіння та милостиню.*

¹⁰⁴ Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать.*

¹⁰⁵ Пор. Там само.

¹⁰⁶ Пор. Феодосій Печерський. *Слово про ходіння в церкву і про молитву.*

¹⁰⁷ Пор. Феодосій Печерський. *Молитва святого Феодосія Печерського за всіх християн.*

¹⁰⁸ Пор. Феодосій Печерський. *Повчання про користь для душі.*

Пор. Феодосій Печерський. *Слово про ходіння до церкви й молитву.*

¹⁰⁹ Пор. Феодосій Печерський. *Повчання про терпіння та милостиню.*

3.2.5. Мужність і хоробрість

Поруч з моральними цінностями «сильності» й «міцності» в оригінальних творах XI століття згадувались також моральні цінності «мужності» та «хоробрості» в:

- цитуванні біблійних уривків, які закликають не боятися¹¹⁰, сміливо виконувати Божу Волю¹¹¹;
- сміливості мови Теодозія до князя Ізяслава¹¹²;
- описі мужності й хоробрості князя Володимира¹¹³, констатуванні відваги князя Бориса¹¹⁴;
- описі монашої мужності¹¹⁵;
- описі мужності святих¹¹⁶.

3.2.6. Щирість і відвертість

В оригінальному письменстві XI століття поруч із моральними цінностями мужності та хоробрості, між рядками, можна прочитати про опис постави щирості та відвертості. Незважаючи на те, що часто згадки поцінування моральних цінностей «щирості» та «відвертості» зустрічаємо лише з контекстуального аналізу, вони, ймовірно, теж мали певний вплив на світоглядну та поведінкову матрицю того періоду. Контекстуально зустрічаємо ці моральні цінності в:

- повчанні монахам про те, що «не має бути так, щоб одне на серці, а інше на вустах»¹¹⁷;
- ствердженні переваги щирості над хитруванням¹¹⁸;
- найменуванні Бога щирим¹¹⁹;

¹¹⁰ Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

¹¹¹ Пор. Феодосій Печерський. *Слово про ходіння в церкву і про молитву*.

¹¹² Пор. Феодосій Печерський. *Запитання Ізяслава*.

¹¹³ Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

¹¹⁴ Пор. Анонім. *Повідання про святих князів Бориса та Гліба*.

¹¹⁵ Пор. Феодосій Печерський. *Повчання про користь для душі*.

¹¹⁶ Пор. Феодосій Печерський. *Повчання про терпіння та милостиню*.

¹¹⁷ Лука Жидята. *Повчання архієпископа Луки до братії*.

¹¹⁸ Пор. *Статут Ярослава*.

¹¹⁹ Пор. Анонім. *Повідання про святих князів Бориса та Гліба*.

- констатуванні сенсу «неблазної любові»¹²⁰, подяці Богові, за те, що той сподобив йти «шляхом неблазним»¹²¹;
- використанні слова «щиро» як позитивного означення до людської молитви¹²²;
- протиставленні «світла та ясності» «темним ділам»¹²³;
- відвертій мові Теодозія до князя Ізяслава¹²⁴, до слухачів у своїх повчаннях¹²⁵;
- докорі Господа за те, що «вустами воздають Мені честь, а серце ваше далеко перебуває од Мене»¹²⁶;
- висловленні неможливості автора мовчати на гріх¹²⁷ та проханні до братів-монахів не бути двоєдушними¹²⁸, щиро визнавати свої гріхи¹²⁹, висловленні осуду до тих монахів, які не зважають на трату часу та приховують її від інших¹³⁰;
- усвідомленні автором обов'язку щирості та відвертості заради спасіння душ¹³¹;
- емоційному окликові автора: «Нині ж як мені не говорити і не викривати окремо кожного з вас!»¹³²;
- відвертості оскарження Борисом свого брата Святополка перед Богом¹³³.

¹²⁰ Пор. Там само.

¹²¹ Пор. Там само.

¹²² Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

¹²³ Пор. Там само.

¹²⁴ Пор. Феодосій Печерський. *Запитання Ізяслава*.

¹²⁵ Пор. Феодосій Печерський. *Про кари Божії*.

¹²⁶ Там само.

¹²⁷ Пор. Феодосій Печерський. *Слово про терпіння, і про любов, і про піст*.

¹²⁸ Пор. Там само.

¹²⁹ Пор. Феодосій Печерський. *Слово про ходіння до церкви й молитву*.

¹³⁰ Пор. Феодосій Печерський. *Слово про ходіння в церкву і про молитву*.

¹³¹ Пор. Феодосій Печерський. *Слово про ходіння до церкви й молитву*.

¹³² Пор. Феодосій Печерський. *Слово про ходіння в церкву і про молитву*.

¹³³ Пор. Анонім. *Повідання про святих князів Бориса та Гліба*.

3.2.7. Зичливість / мирність / шанобливість / увічливість / емпатичність / гостинність

Знаковими моральними цінностями для української культури XI століття були на перший погляд не помітні, оскільки, окрім «мирності», спільнокоренових цінностям «зичливості», «шанобливості», «увічливості», «емпатичності» та «гостинності» дуже важко розшукати в оригінальних текстах XI століття, вже згадані моральні цінності. Ці цінності в деяких випадках корелюватимуться із цінностями «милосердя» та «щедрості», усе ж розгляд моральних цінностей «милосердя» та «щедрості» буде в окремому підрозділі. Моральні цінності «зичливості», «мирності», «шанобливості», «увічливості», «емпатичності» та «гостинності» проглядаються в:

- примирливому звертанні до читачів у післямові¹³⁴;
- заклику «не копати братові яму, щоб Бог не вкинув тебе у ще більшу»¹³⁵, а «хвалити один одного, щоб і Бог похвалив»¹³⁶;
- заклику не осуджувати¹³⁷, не проклинати брата¹³⁸, не ненавидіти та не заздрити братові¹³⁹;
- описі постаті княгині Ольги, яка «Нагих одягала, спраглих напувала, прочанам прихисток надавала....»¹⁴⁰;
- описі анти-цінності «зичливості» – «заздрості» у поведінці Святополка¹⁴¹, описі князя Бориса, який «ніяк я не мислив братові [...] зла»¹⁴² та використання до нього словосполучення, «старості жезле»¹⁴³ як ознаки шанобливості та підтримки літніх людей;

¹³⁴ Пор. Григорій. *Післямова до Остромирового Євангелія*.

¹³⁵ Пор. Лука Жидята. *Повчання архієпископа Луки до братії*.

¹³⁶ Пор. Там само.

¹³⁷ Пор. Там само.

¹³⁸ Пор. Там само.

¹³⁹ Пор. Там само.

¹⁴⁰ Пор. Яків Мних. *Похвала Володимирі*.

¹⁴¹ Пор. Анонім. *Повідання про святих князів Бориса та Гліба*.

¹⁴² Пор. Там само.

¹⁴³ Пор. Там само.

- протиставленні юдейського «скупого, бо зависливого» – християнському «благому і щедрому»¹⁴⁴;
- описі опіки Божої як «доброзичливого погляду»¹⁴⁵;
- твердженні, що Бог «не хоче зла в людях, а добра»¹⁴⁶, натомість «убивство, кровопролиття, зваби, заздрощі, братоненависництво, брехні»¹⁴⁷ – від диявола;
- заклику відкинути «гнів же, і ремство, і ненависть, і ворожнечу, і марнославство, злість і гординю із заздрістю з думок своїх»¹⁴⁸;
- заклику не сварити інших між собою¹⁴⁹, натомість, примиряти їх¹⁵⁰;
- похвалі Бога за те, що «спрямував ноги на путь мирний»¹⁵¹, проханні до Бога «утишити гнів його»¹⁵²;
- заклику шанувати батьків, старих людей та церковнослужителів, не божитись, не проклинати¹⁵³, шанувати преподобних отців¹⁵⁴, виявляти шану іншим для смирення¹⁵⁵;
- описі шанобливого ставлення до церковнослужителів князя Володимира¹⁵⁶;
- згадуванні антицінності до «шанобливості» – «глуму»¹⁵⁷;
- описі гостинності та ввічливості біблійних героїв¹⁵⁸;
- заклику поділяти емоційний стан ближнього¹⁵⁹;

¹⁴⁴ Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

¹⁴⁵ Пор. Іларіон Там само.

¹⁴⁶ Пор. Феодосій Печерський. *Про карі Божії*.

¹⁴⁷ Пор. Там само.

¹⁴⁸ Пор. Феодосій Печерський. *Повчання про користь для душі*.

¹⁴⁹ Пор. Лука Жидята. *Повчання архієпископа Луки до братії*.

¹⁵⁰ Пор. Там само.

¹⁵¹ Пор. Анонім. *Повідання про святих князів Бориса та Гліба*.

¹⁵² Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

¹⁵³ Пор. Лука Жидята. *Повчання архієпископа Луки до братії*.

¹⁵⁴ Пор. Феодосій Печерський. *Повчання про терпіння та милостиню*.

¹⁵⁵ Пор. Феодосій Печерський. *Слово про ходіння до церкви й молитву*.

¹⁵⁶ Пор. Яків Мних. *Похвала Володимирі*.

¹⁵⁷ Пор. Там само.

¹⁵⁸ Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

¹⁵⁹ Пор. Лука Жидята. *Повчання архієпископа Луки до братії*.

- описі постаті князя Бориса як «жалосливого»¹⁶⁰, іменуванні князя Володимира гостинним (з поміж інших титулів)¹⁶¹ та згадці того, як він «наслідував любов до людей мандрівних»¹⁶² та давав їм притулок¹⁶³;
- заклику пам'ятати та опікуватися мандрівниками¹⁶⁴, ставленні в приклад княгині Ольги, яка надавала притулок прочанам¹⁶⁵.

3.2.8. Щедрість

Поруч із цінностями «зичливості», «шанобливості», «увічливості», «емпатичності» та «гостинності» в ОТУЛ XI ст. вагомою моральною цінністю з виміру міжлюдських стосунків є «щедрість». Моральна цінність «щедрості» в творах оригінальної літератури XI століття зустрічається в:

- описі Бога як того, хто має «щедроти»¹⁶⁶, «багатого милістю і благого щедротами»¹⁶⁷, як щедрого¹⁶⁸, милості Якого є щедрими¹⁶⁹, від Кого є щедрий порятунок¹⁷⁰, «прещедрого Живодавця»¹⁷¹, вживання титулу прещедрий у звертанні до Нього¹⁷², проханні до Господа «ущедрити»¹⁷³, «скупю карати, а щедро милувати»¹⁷⁴;

¹⁶⁰ Пор. Анонім. *Повідання про святих князів Бориса та Гліба*.

¹⁶¹ Пор. Яків Мних. *Похвала Володимирі*.

¹⁶² Пор. Там само.

¹⁶³ Пор. Там само.

Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

¹⁶⁴ Пор. Лука Жидята. *Повчання архієпископа Луки до братії*.

¹⁶⁵ Пор. Яків Мних. *Похвала Володимирі*.

¹⁶⁶ Пор. Там само.

Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

¹⁶⁷ Пор. Там само.

¹⁶⁸ Пор. Там само.

¹⁶⁹ Пор. Там само.

¹⁷⁰ Пор. Там само.

¹⁷¹ Пор. Анонім. *Повідання про святих князів Бориса та Гліба*.

¹⁷² Пор. Анонім. *Повідання про святих князів Бориса та Гліба*.

¹⁷³ Пор. Там само.

Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

¹⁷⁴ Пор. Там само.

- згадці про «щедроті князя Володимира»¹⁷⁵, про те, що князь Володимир у «світлі празники Господні»¹⁷⁶ робив трапезу для убогих та жебраків¹⁷⁷, а також «жебраків і сиріт, і вдовиць, сліпців і калік та хворих усіх милував, вдягав й годував і напував»¹⁷⁸, подавав прохачам, вбогим¹⁷⁹, годував голодних, допомагав спраглим, вдовам, мандрівникам¹⁸⁰;
- описі князя Бориса як щедрого¹⁸¹, описі зцілення від мощей св. Бориса і Гліба як «безкоштовного»¹⁸²;
- протиставленні юдейського «скупого, бо зависливого» – християнському «благому і щедрому», описі християнського спасіння як «благого і щедрого»¹⁸³;
- використанні біблійних цитат, які позитивно говорять про щедрість¹⁸⁴;
- ствердженні про моральну доброту милостині¹⁸⁵.

3.2.9. Милосердя

У деяких випадках цитати з ОТУЛ XI ст., говорять, водночас як і про щедрість, так і про милосердя, про те, моральна цінність «милосердя» зустрічається в багатьох творах і самотійно. Ця цінність посідає одну з центральних позицій в позитивному етичному портреті ОТУЛ XI ст. Характерною ознакою вираження та втілення, фіксації цієї цінності в ОТУЛ XI ст. є «діяльність». Моральна цінність «милосердя» зустрічається в:

¹⁷⁵ Пор. Там само.

¹⁷⁶ Пор. Яків Мних. *Похвала Володимирі*.

¹⁷⁷ Пор. Там само.

¹⁷⁸ Пор. Там само.

¹⁷⁹ Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

¹⁸⁰ Пор. Там само.

¹⁸¹ Пор. Анонім. *Повідання про святих князів Бориса та Гліба*.

¹⁸² Пор. Там само.

¹⁸³ Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

¹⁸⁴ Пор. Там само.

¹⁸⁵ Пор. Феодосій Печерський. *Слово про терпіння, і про любов, і про піст*.

- заклику пам'ятати та піклуватися про убогих, ув'язнених, мандрівників та бути милосердними до свої слуг¹⁸⁶, вказівці на те, що «милостивість мужа – як печать його»¹⁸⁷;
- заклику не відповідати злом на зло¹⁸⁸, натомість прощати своєму братові¹⁸⁹;
- прославленні Божої милості¹⁹⁰, милосердя¹⁹¹, вказівці, що «від Нього милість»¹⁹², що Його милість – велика¹⁹³, надії на Боже милосердя¹⁹⁴, проханні про Боже милосердя¹⁹⁵, іменуванні Господа милостивим¹⁹⁶, всемилостивим та премилостивим¹⁹⁷, «багатим милістю і благим щедротами»¹⁹⁸, милості Якого є щедрими¹⁹⁹, вказуванні на те, що Богу подобається милостиня²⁰⁰, використанні історії спасіння як доказу Божої премилостивості²⁰¹;
- описі милосердних учинків князя Володимира²⁰², зокрема, унікальному описові соціальної діяльності, яка стосувалась немічних та літніх людей²⁰³,

¹⁸⁶ Пор. Лука Жидята. *Повчання архієпископа Луки до братії*.

¹⁸⁷ Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

¹⁸⁸ Пор. Феодосій Печерський. *Про карі Божії*.

Пор. Лука Жидята. *Повчання архієпископа Луки до братії*.

Згадане у цих двох творах прохання не відплачувати злом за злом протиставляється місцю в Руській Правді, де сказано, що «зло має бути відплачене злом».

¹⁸⁹ Пор. Лука Жидята. *Повчання архієпископа Луки до братії*.

¹⁹⁰ Пор. Яків Мних. *Похвала Володимиру*.

Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

¹⁹¹ Пор. Анонім. *Повідання про святих князів Бориса та Гліба*.

¹⁹² Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

¹⁹³ Пор. Там само.

¹⁹⁴ Пор. Анонім. *Повідання про святих князів Бориса та Гліба*.

Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

¹⁹⁵ Пор. Там само.

¹⁹⁶ Пор. Анонім. *Повідання про святих князів Бориса та Гліба*.

Пор. Феодосій Печерський. *Повчання про терпіння та милостиню*.

¹⁹⁷ Пор. Анонім. *Повідання про святих князів Бориса та Гліба*.

Пор. Феодосій Печерський. *Повчання про терпіння та милостиню*.

¹⁹⁸ Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

¹⁹⁹ Пор. Там само.

²⁰⁰ Пор. Там само.

²⁰¹ Пор. Феодосій Печерський. *Повчання про терпіння та милостиню*.

²⁰² Пор. Яків Мних. *Похвала Володимиру*.

Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

²⁰³ «Якщо немічний чи старий не в змозі був дійти до двору княжого, щоби потрібне отримати, то додому їм надсилав. Немічним та старим усе, чого вони потребували, блаженний князь Володимир давав. Важко оповісти многи його милостині: не лише в оселі своїй милостиню чинив, а й в усьому місті, не у Києві єдиному, а й по усій землі Руській» (Пор. Яків Мних. *Похвала Володимиру*).

Унікальність цього фрагменту полягає в тому, що він не зустрічається в інших творах ОГУЛ XI ст., більше того в цьому уривку подається дія, яка не була б необхідною для створення «канонічного» портрету святого, що вказує на більшу її вірогідність.

титулуванні його «милосердя гніздом»²⁰⁴, вказівці на його завзятість до милостині²⁰⁵, вказівці на те, що він «милостинею як гривною прикрашений»²⁰⁶;

- описі милосердних вчинків княгині Ольги²⁰⁷, яка «усіма добрими ділами освятила й милостинею прикрасилася»²⁰⁸, чиї щедроти й милостині досі²⁰⁹ згадують між людьми²¹⁰;
- описі постаті князя Бориса як милостивого і милосердного²¹¹, а його тіла як вельми милостивого²¹² описі прохального крику про милосердя князя Гліба²¹³;
- описі анти-цінності²¹⁴ у діях вбивць князів Бориса і Гліба²¹⁵;
- використанні біблійних цитат, які позитивно відгукуються про милосердя²¹⁶, тих, хто чинить милосердя²¹⁷;
- в заклику не ставати жорстокими та гнівливими²¹⁸;
- в ствердженні важливості милостині для спасіння²¹⁹ та моральної доброти милостині²²⁰;
- іменуванні того, хто піклується про жебраків та вбогих – блаженним²²¹.

²⁰⁴ Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

²⁰⁵ Пор. Там само.

²⁰⁶ Пор. Там само.

²⁰⁷ Пор. Яків Мних. *Похвала Володимирі*.

Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

В СпЗіБ окрім того, що княгиня Ольга виконувала звичні Церковні традиції справи милосердя такі як годування голодних, напування спраглих, одягання нагих, згадується дуже рідкісний, як для опису святих князів, вчинок милосердя: викулення з боргового рабства.

²⁰⁸ Пор. Яків Мних. *Похвала Володимирі*.

²⁰⁹ «Досі» тут використовується для позначення періоду на час написання твору.

²¹⁰ Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

²¹¹ Пор. Анонім. *Повідання про святих князів Бориса та Гліба*.

²¹² Пор. Там само.

²¹³ Пор. Там само.

²¹⁴ Пор. Анонім. *Повідання про святих князів Бориса та Гліба*.

²¹⁵ Пор. Там само.

²¹⁶ Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

²¹⁷ Пор. Феодосій Печерський. *Слово про терпіння, і про любов, і про ніст*.

²¹⁸ Пор. Феодосій Печерський. *Повчання про користь для душі*.

²¹⁹ Пор. Феодосій Печерський. *Слово про терпіння, і про любов, і про ніст*.

²²⁰ Пор. Там само.

²²¹ Пор. Там само.

3.2.10. *Справедливість*

При розгляді цієї цінності одразу кидається в очі певний конфлікт у розумінні цієї цінності в різних ОТУЛ XI ст.: якщо Теодозій²²² та архієпископ Лука²²³ пишуть про те, що не варто віддавати злом за зло, то Правда Руська зазначає чітко: «зло має бути відплачене злом»²²⁴. Детальніше розглянувши цю контрадикцію, все ж помічаємо «згладження гострих кутів»: фраза з Правди Руської використовується в контексті нагадування про важливість судді та суддівської уваги, тож можемо припустити, що вона могла б звучати як «зло має бути відплачене карою (бо ж, вочевидь, кара не було «добром» для підсудного)», тоді, на перший погляд очевидний, ціннісно-етичний конфлікт позбавляється своєї гостроти. Окрім цього випадку моральна цінність «справедливості» зустрічається в:

- використанні біблійних цитат, які стосуються моральної цінності «справедливості»²²⁵;
- заклику князя Бориса до Господа, судити ситуацію між ним та Святополком²²⁶;
- у роздумах Святополка про те, що його може чекати за вбивство²²⁷, моральному осудові Святополка та обіцянці Божої відплати²²⁸, словах Ярослава про покарання Святополка²²⁹, наслідках злодіянь для Святополка²³⁰;
- згадці серед чеснот князя Володимира того, що він «землю свою пас правдою»²³¹;
- заклику судити правдиво, бути вільним від корупції²³²;

²²² Пор. Феодосій Печерський. *Про кари Божії*.

²²³ Пор. Лука Жидята. *Повчання архієпископа Луки до братії*.

²²⁴ Пор. *Статут Ярослава*.

²²⁵ Пор. Анонім. *Повідання про святих князів Бориса та Гліба*.

²²⁶ Пор. Там само.

²²⁷ Пор. Там само.

²²⁸ Пор. Там само.

²²⁹ Пор. Анонім. *Повідання про святих князів Бориса та Гліба*.

²³⁰ Пор. Там само.

²³¹ Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

²³² Пор. Лука Жидята. *Повчання архієпископа Луки до братії*.

- справедливому суді стосовно убогих²³³;
- заклику не осуджувати та не вбивати невинного²³⁴;
- погрози тим, хто судив несправедливо та не охороняв Божого Закону²³⁵;
- заклику до покарання людей, які брехливо свідчать, зводять наклеп²³⁶;
- використанні євангельського постулату: «кому мало дано, з того менше спитають, а кому багато дано, з того багато і спитають»²³⁷;
- превентивних щодо самосуду заходах²³⁸;
- ствердженні переваги щирості над хитруванням²³⁹;
- виплаті компенсації за важкопоранену руку²⁴⁰, відшкодуванні злодієм покупцеві краденого при конфіскації краденого²⁴¹, компенсації крадіжки²⁴²;
- не стягуванні відшкодування з людей, які б фінансово не могли цього зробити²⁴³, стягуванні додаткових коштів за невчасну сплату при виконанні постанови суду²⁴⁴;
- заклику Бога «знайти правий суд»²⁴⁵.

З моральною цінністю «справедливості» непрямим чином пов'язані, накладаються, специфікують її також цінності «захисництва»²⁴⁶, «чесності», «адекватності/обережності/відповідальності під час судового процесу», з певної точки зору, можна також сказати, що ці суміжні моральні цінності не виступають

²³³ Пор. *Статут Ярослава*.

Особливістю цієї згадки цінності справедливого суду стосовно убогих є те, що тут наголошується, що убогого не можна помилувати, можливо тут йдеться про певні симпатії до убогих з приходом християнства

²³⁴ Пор. Там само.

²³⁵ Пор. Там само.

²³⁶ Пор. Там само.

Пор. *Правда Руська*, 19.

²³⁷ Пор. *Статут Ярослава*.

²³⁸ Пор. *Правда Руська*, 31.

²³⁹ Пор. *Статут Ярослава*.

²⁴⁰ Пор. *Правда Руська*, 17.

²⁴¹ Пор. Там само, 28-29.

²⁴² Пор. Там само, 33-34.

²⁴³ Пор. *Правда Руська*, 37.

²⁴⁴ Пор. Там само, 38.

²⁴⁵ Пор. Феодосій Печерський. *Про карі Божії*.

²⁴⁶ Коли йде мова про слабших або покривджених

самостійно але краще розкривають моральну цінність «справедливості». Ці суміжні моральні цінності проглядаються в:

- описі князя Володимира «незахищених захистом»²⁴⁷ та «скривджених заступником»²⁴⁸, «правдою наділений»²⁴⁹;
- заклику Бога «ізбавити (од біди) скривдженого»²⁵⁰;
- повчанні «не брати мзди»²⁵¹;
- вказівці не приймати до уваги брехливих свідчень та не брати участі в лаштуванні брехні²⁵²;
- радикальному висловлюванню проти корупції²⁵³;
- зобов'язанні наклепника відшкодувати кривду²⁵⁴;
- осуді Святополка як того, хто «зло полубив над добро, а неправду більш, як правду казати»²⁵⁵;
- включенні брехні в «список злого», яке є бажаним дияволу²⁵⁶, в проклятті Теодозієм келаря, якщо той пошкодить або вкраде монастирське майно²⁵⁷;
- довірі до закривавленого та відсутності потреби йому шукати свідка в побитті²⁵⁸, довірі до купця та відсутності потреби йому шукати свідка у випадку, якщо той позичив для «купівлі куни чи торгівлі з іноземцями»²⁵⁹, способі вирішення суперечки про зберігання товару²⁶⁰;

²⁴⁷ Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

²⁴⁸ Пор. Там само.

²⁴⁹ Пор. Там само.

²⁵⁰ Пор. Феодосій Печерський. *Про карі Божії*.

²⁵¹ Пор. Лука Жидята. *Повчання архієпископа Луки до братії*.

²⁵² Пор. *Статут Ярослава*.

²⁵³ Пор. Там само.

«горе тому, хто оправдує нечестивого ради мзди і від правдивого правду віднімає, бо Бог, який дає нам владу, піддає суду ваші діла і помисли ваші перевірить, оскільки ви є слугами царства його»

²⁵⁴ Пор. *Правда Руська*, 26.

²⁵⁵ Пор. Анонім. *Повідання про святих князів Бориса та Гліба*.

²⁵⁶ Пор. Феодосій Печерський. *Про карі Божії*.

²⁵⁷ Пор. Феодосій Печерський. *Повчальне слово до келаря*.

²⁵⁸ Пор. *Правда Руська*, 19.

²⁵⁹ Пор. Там само, 39.

²⁶⁰ Пор. Там само, 40.

- пораді довідатись про життя наклепника, підсудного перш ніж приймати свідчення чи починати розгляд справи²⁶¹, навіть, якщо життя наклепника гідне віри йому, все рівно шукати інших свідків²⁶², ба більше в моралі про те, щоби все вирішувалось при двох, чи трьох свідках²⁶³;
- відмінній від звичної кількості свідків при розгляді наклепу про вбивство²⁶⁴;
- практиці «вести на свод» при розгляді крадіжок²⁶⁵.

3.2.11. Мудрість

В ОТУЛ XI ст. моральну цінність «мудрості» на перший погляд легко переплутати з інтелектуальною цінністю «розумності» через вживання спільнокореневих до «розум» слів, часто маючи на увазі все ж цінність ближчу до етичного, контексту мудрості, аніж до контексту освіченості²⁶⁶. Контексти реферування до моральної цінності мудрості зустрічаємо в:

- іменуванні князя Бориса «вказуватилем безсоромним»²⁶⁷, «блаженним водителем сліпих»²⁶⁸;
- похвалі та згадці, описі мудрості княгині Ольги²⁶⁹, мудрості²⁷⁰ та розуму²⁷¹ князя Володимира, йменуванні Володимира «многорозумним»²⁷², «керівником нерозуму»²⁷³, «розмислу вмістилищем»²⁷⁴, «смыслом увінчаного»²⁷⁵;

²⁶¹ Пор. *Статут Ярослава*.

²⁶² Пор. Там само.

²⁶³ Пор. Там само.

²⁶⁴ Пор. *Правда Руська*, 10.

²⁶⁵ Пор. Там само, 25; 27; 29; 30.

²⁶⁶ Випадки де згадується інтелектуальна цінність «освіченості» будуть розглянуті в підрозділі 3.2.12. «Інші цінності».

²⁶⁷ Пор. Анонім. *Повідання про святих князів Бориса та Гліба*.

²⁶⁸ Пор. Там само.

²⁶⁹ Пор. Яків Мних. *Похвала Володимирі*.

²⁷⁰ Пор. Там само.

²⁷¹ Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

²⁷² Пор. Анонім. *Повідання про святих князів Бориса та Гліба*.

²⁷³ Пор. Там само.

²⁷⁴ Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

²⁷⁵ Пор. Там само.

- згадці біблійних героїв, які асоціювались із мудрістю²⁷⁶;
- описі дії Бога щодо навернення людини як «до розуму істинного привів»²⁷⁷, перемоги у справі навернення – як «і возсіяло в нас світло розуму»²⁷⁸, «і возсіяв розум у серці його»²⁷⁹, моральної та онтологічної сліпоти – як «не розуміючи де праве, де ліве»²⁸⁰.

3.2.12. Інші цінності

Окрім цінностей, які ми знайшли в ОТУЛ XI ст. у попередніх підрозділах, у цих творах проглядаються ще кілька цінностей, які, щоправда, зустрічаються рідше. Такими цінностями є освіченість (яка є не моральною, а радше інтелектуальною цінністю), тихість, покірливість²⁸¹ та солідарна відповідальність.

Інтелектуальну цінність «освіченості» знаходимо у:

- повіданні про св. Бориса і Гліба, де Борис, дізнавшись про смерть батька, говорить такі слова: «Браздо юності моєї, керівниче нерозуму мого, від кого ще я насичуся ученням та розумом!»²⁸²;
- заклику «молити усім своїм розумом» архієпископа Луки до братії²⁸³;
- словах автора Слова про Закон і благодать «Не до невігласів бо пишемо, а до таких, що досхочу наситилися солодощами книжними»²⁸⁴.

Цінності «тихості» і «покірливості» проглядаються в:

- описі князя Бориса як «тихого і покірливого»²⁸⁵;
- заклику до монахів мати/плепати тихість²⁸⁶;

²⁷⁶ Пор. Анонім. *Повідання про святих князів Бориса та Гліба*.

²⁷⁷ Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

²⁷⁸ Пор. Там само.

²⁷⁹ Пор. Там само.

²⁸⁰ Пор. Там само.

²⁸¹ «Покірливість» тут вживається і як суміжна до «смирення» цінність і як тенденція до податливого характеру

²⁸² Пор. Анонім. *Повідання про святих князів Бориса та Гліба*.

²⁸³ Пор. Лука Жидята. *Повчання архієпископа Луки до братії*.

²⁸⁴ Пор. Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать*.

²⁸⁵ Пор. Анонім. *Повідання про святих князів Бориса та Гліба*.

²⁸⁶ Пор. Феодосій Печерський. *Слово про ходіння до церкви й молитву*.

- твердженні, що лише «покірливо» є можливо нести «благе ярмо», про яке говорить Христос²⁸⁷;
- описі бажаної постави на молитві²⁸⁸.

Цінність «солідарної відповідальності» знаходимо в Правді Руській, в описі постанов, які стверджують спільнотну відповідальність за злочин вбивства у випадках, коли злочинця не шукають²⁸⁹ або ж коли злочинець походить із цієї громади²⁹⁰.

3.3. Висновки

В етичного-ціннісного полі ОТУЛ XI ст. домінують такі моральні цінності: «Смирення», «Вірність/Витривалість», «Милосердя», «Мудрість», «Щирість/відвертість», «Зичливість/мирність/шанобливість/увічливість/емпатичність/гостинність», «Щедрість», «Сильність і міцність», «Мужність і хоробрість» «Справедливість».

Моральні цінності ОТУЛ XI ст. не варто класифікувати, намагатись якомсь узагальнювати чи умовно ділити на цінності притаманні суто тому чи іншому класу або верстві людей: наприклад цінності притаманні князям, воїнам, дружині; цінності притаманні монахам: цінність «вірність» можна розуміти в плані вірності Богові і вірності родині, братам; цінність «сильність і міцність» розуміємо як і в контексті політичної сили, так і в контексті щоденного монашого подвигу; цінність «смирення» вживається в ОТУЛ не суто як ідеал чесноти монаха, але і на означення риси великих Русько-українських князів і т.д.

Ці моральні цінності радше є переплетеними і притаманними та можливими до втілення і життя ними кожною людиною. На основі фіксації моральних цінностей ОТУЛ XI ст. можна намалювати ідеальний портрет русина-українця того часу, яким

²⁸⁷ Пор. Феодосій Печерський. *Повчання про користь для душі*.

²⁸⁸ Пор. Феодосій Печерський. *Слово про ходіння до церкви й молитву*.

²⁸⁹ Пор. *Правда Руська*, 3.

²⁹⁰ Пор. Там само, 4.

його бачили автори ОТУЛ XI ст., як особи з сильним характером²⁹¹, стійкими духовними орієнтирами та ідеалами²⁹², християнським життям²⁹³, орієнтовану на добросусідство та якісні міжлюдські стосунки²⁹⁴, здатного співчувати та допомагати іншим²⁹⁵, старанно виконувати свою працю²⁹⁶, мужньо жити в згоді з власними цінностями²⁹⁷, відстоювати справедливість²⁹⁸, мудро²⁹⁹, витривало³⁰⁰ та радісно³⁰¹ крокувати життєвим шляхом.

²⁹¹ Пор. підрозділ 3.2.4. Сильність і міцність.

Пор. підрозділ 3.2.2. Вірність/Витривалість.

²⁹² Пор. підрозділ 3.1. Вступ. Цінність «релігійність/набожність».

Пор. підрозділ 3.2.1. Смирення.

Пор. підрозділ 3.2.2. Вірність/Витривалість.

²⁹³ Пор. підрозділ 3.1. Вступ. Цінність «релігійність/набожність».

²⁹⁴ Пор. підрозділ 3.2.7. Зичливість / мирність / шанобливість / увічливість / емпатичність / гостинність.

Пор. підрозділ 3.2.6. Щирість і відвертість.

Пор. підрозділ 3.2.8. Щедрість.

²⁹⁵ Пор. підрозділ 3.2.8. Щедрість.

Пор. підрозділ 3.2.9. Милосердя.

²⁹⁶ Пор. підрозділ 3.2.3. Ревність/старанність/наполегливість/працьовитість.

²⁹⁷ Пор. підрозділ 3.2.5. Мужність і хоробрість.

Пор. підрозділ 3.2.6. Щирість і відвертість.

²⁹⁸ Пор. підрозділ 3.2.10. Справедливість.

²⁹⁹ Пор. підрозділ 3.2.11. Мудрість.

³⁰⁰ Пор. підрозділ 3.2.2. Вірність/Витривалість.

³⁰¹ Пор. підрозділ 3.1.1. «Цінність «релігійність/набожність». Радість.

Висновки

У першому розділі цього дослідження морально-ціннісного елемента ОТУЛ XI ст. вдалось провести історичну розвідку стосовно контексту написання творів ОТУЛ XI ст., з'ясувати ймовірність їхнього редагування іноземною цензурою та визначити твори, які з більшою ймовірністю дійшли автентичними¹ до наших днів.

Цензурованими та з сумнівним авторством серед ОТУЛ XI ст. є полемічні письменства псевдо-Теодозія Печерського та ПВЛ. Натомість, гідними довіри² є «Слово про Закон і благодать», «Сказання про Бориса і Гліба», «Пам'ять і похвала князеві руському Володимирі», «Повчання архієпископа Луки до братії», «Післямова до Остромирового Євангелія», «Правда Руська», повчання Теодозія Печерського та «слова» до монашої братії³.

У другому розділі вдалось описати необхідну частину етичного доробку Дітріха фон Гільдебранда: виокремити складові частини поняття «цінності», вказати родові ознаки світу «якісних цінностей» та описати специфічні особливості «моральних цінностей».

Як цінність (категорія «важливого-у-собі») моральні цінності стосуються, насамперед не бажань кожної людини, а вільного духовного центру, свідомого осмислення; вони закликають до відповіді; їм притаманний характер самозречення та виходу поза межі «власного я»; щодо них, то цінність (у порівнянні з суб'єктивно задовольняючим) «переходить» від суб'єктивного центра, який треба задовольнити, до «важливого-у-собі» (незалежного центру); поєднані з об'єктивним добром для людини, тому є благодійною і благою відповіддю на її істинні потреби зв'язком *principium – principiatum*.

Як ціннісна сфера, яка належить до якісних цінностей – моральна цінність має негативний відповідник – антицінність; має власний повноцінний *eidos*, її можна

¹ Йдеться про відсутність редакцій іноземцями (прим. Автора).

² В контексті автентичності та мети цього дослідження (прим. Автора).

³ Твори подані за Українська література XI-XIII ст. // www.izbornyk.org.ua (27.05.2020).

називати субстантивованим іменником без посилання на їхнього носія; промовисто звіщає про Бога, завдяки своєму самотійному буттю; вимагає смиренного ставлення в стосунку самоусвідомлення людиною їх присутності; стосовно приналежності людині не є вродженою – може бути втіленою, а може бути і не втіленою людиною; має ієрархічний поділ.

Специфічними ознаками моральних цінностей є нерозривний зв'язок з особою; особова відповідальність; специфічна «життєва серйозність»; зв'язок із сумлінням; своєрідний характер «необхідності»; розгляд в парадигмі «покарання/нагорода»; першість (важливість) в стосунку до інших якісних цінностей; трансцендентний характер.

Окрім цього, вдалось розглянути літературну історіографію стосовно ціннісного елементу⁴ та дізнатись, що ідея систематичного дослідження ціннісного елементу у творах літературної спадщини Русь-України вже упродовж кількох століть активно втілюється вітчизняними та іноземними науковцями; одним із найяскравіших досліджень є філософська система «софійності» української культури Сергія Кримського. Дослідження літературної історіографії допомогло встановити такі «фундаменти» для дослідження як те, що оригінальна українська література XI століття не є монолітом національної думки, а формувалася, в більшості, в контексті осмислення релігійних текстів, розглядаючи такі твори, власне це осмислення може стати предметом подальшого дослідження; поки що дискусійним залишається те, що оригінальна українська література XI століття є репрезентантом політичної думки та стилю життя всіх верств населення тогочасної Русь-України. Вдалось також дійти до висновку, що зважаючи на багато досліджень, зокрема Горського, Чубатого, Кримського; послання Наша Свята Софія та багато інших філософських поглядів щодо культурної тяглості, можна припустити, що в питанні моральних та загально людських цінностей ОТУЛ XI ст.

⁴ Родове поняття стосовно «моральних цінностей» (прим. Автора).

може бути корисною для дослідження українського національного ціннісного спадку.

У *третьому розділі* вдалось виокремити специфічні моральні цінності «гідних довіри»⁵ ОТУЛ XI ст. та на їхній основі спробувати відтворити морально-ціннісний портрет, яким його бачили автори ОТУЛ XI ст.

Домінуючими в етичного-ціннісному полі ОТУЛ XI ст. є «Смирення», «Вірність/Витривалість», «Милосердя», «Мудрість», «Щирість/відвертість», «Зичливість/мирність/шанобливість/увічливість/емпатичність/гостинність», «Щедрість», «Сильність і міцність», «Мужність і хоробрість» «Справедливість».

Моральні цінності ОТУЛ XI ст. не варто класифікувати, намагатись якось узагальнювати чи умовно ділити на цінності притаманні суто тому чи іншому класу або верстві людей – вони є переплетеними і притаманними та можливими до втілення і життя ними кожною людиною. На основі фіксації моральних цінностей ОТУЛ XI ст. можна намалювати ідеальний портрет русина-українця того часу, яким його бачили автори ОТУЛ XI ст., як особи з сильним характером, стійкими духовними орієнтирами та ідеалами, християнським життям, орієнтовану на добросусідство та якісні міжлюдські стосунки, здатного співчувати та допомагати іншим, старанно виконувати свою працю, мужньо жити в згоді з власними цінностями, відстоювати справедливість, мудро, витривало та радісно крокувати життєвим шляхом.

У цій праці вдалось подолати відсутність в українській філософській думці власного, чіткого та структурованого розуміння поняття «моральна цінність», відсутність критичного погляду на історію русько-візантійських стосунків та їхнього впливу на ОТУЛ XI ст., а також відсутність «єдиного переліку найменувань» моральних цінностей в українській літературі.

⁵ За результатом дослідження в першому розділі (*прим. Автора*).

Результати цієї праці можуть використовуватись у сфері історії культури, міжнародних стосунків та при вивченні історії українського християнства⁶ XI століття; розуміння морально-ціннісної глибини цих текстів може бути корисним у педагогіці виховання цінностей в молодого покоління, а чітке констатування тих чи інших цінностей – потужним інструментом в боротьбі з антиукраїнською пропагандою.

У подальшому це дослідження можна розширити шляхом викристалізування історичного дослідження редакції та контекстів написання ОТУЛ; розуміння концепції моральних цінностей та поширенню дослідницького інструментарію на ОТУЛ не лише XI ст., але й всього періоду існування української культурної думки.

⁶ Всі твори, окрім Правди Руської, які досліджувались у цій праці, є релігійного спрямування (*прим. Автора*).

Список використаних джерел та літератури

- *Axiology. Philosophy* // *Encyclopedia Britannica* www.britannica.com (28.01.2020).
- LiveLib. Рецензія: *von Hildebrand D. Christian Ethics*. New York 1953 // www.livelib.ru (28.01.2020).
- Schroeder M. *Value Theory*. 28.07.2016 // *Stanford Encyclopedia of Philosophy* plato.stanford.edu (29.01.2020).
- *Von Hildebrand D. Christian Ethics [PDF]* New York 1953.
- *Von Hildebrand D. Trojan Horse in the City of God [PDF]* 1993..
- Анонім. *Повідання про святих князів Бориса та Гліба* / перекл. з ц.-сл. Шевчук Валерій // *Ізборник* www.izbornyk.org.ua (21.04.2020).
- *Аксіологія* // Шинкарук В. (гол. ред.) *Філософський енциклопедичний словник*. Київ 2002.
- Бондар С. Григорій // *Тисяча років української суспільно-політичної думки*. Т. I. Київ 2001, 218.
- Бурко Г. *Проблематика засвоєння християнства в язичницькому суспільстві // Християнство в Україні: реалії, виклики, перспективи: Матеріали I Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції семінарії УГКЦ 12 червня 2015* / редкол. Островський Роман та ін., Запоріжжя 2017, 18-20.
- Висоцький С.-Боровський Я. *Література (Київської Русі прим. Автора) // Історія української культури*. Т. I. Київ, 2001 // *Ізборник* www.litopys.org.ua. (17.04.2020).
- Геродот. *Історії в дев'яти книгах*. Книга IV Мельпомена, 18 / перекл. з грец. Білецький А. // *Aerius ae-lib.org.ua* (4.10.2019).

- Горський В. *Під сигнатурою Софії* (PDF), 169-171 // *Електронний архів Національного університету "Києво-Могилянська академія"* www.ekmair.ukma.edu.ua (26.05.2020)
- Горський В. *Філософська думка (Київської Русі прим. Автора)* // *Історія української культури*. Т.І. Київ, 2001 // *Ізборник* www.litopys.org.ua. (17.04.2020).
- Григорій. *Післямова до Остромирового Євангелія* / перекл. з ц.-сл. Бондар Станіслав // *Ізборник* www.izbornyk.org.ua (11.04.2020).
- Грицак Я. *Вибрані питання європейської історії* // *Prometheus* edx.prometheus.org.ua (20.04.2020).
- Грушевський М. *Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р.* // *Ізборник* www.izbornyk.org.ua (09.10.2019).
- Грушевський М. *Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р.* // *Записки Наукового товариства імені Шевченка, IV* [PDF]. Львів 1894, 140-150.
- Грушевський М. *Історія України-Руси. Т. I: До початку XI віка*. Нью Йорк 1954.
- Грушевський М. *Історія української літератури. Т. II* / Упоряд. Яременко Василь. Київ 1993, 51-98 // *Ізборник* www.izbornyk.org.ua (03.10.2019).
- Довга Л. *Система цінностей в українській культурі XVII століття*. Київ-Львів 2012.
- Зелінський А. *Інтерв'ю від 13.03.2020* // інтерв'юер Шуткевич О. // «День» 46-47 (2020) www.day.kyiv.ua (19.03.2020)
- Іларіон Київський. *Слово про Закон і благодать* / перекл. з ц.-сл. Кречотень Володимир // www.izbornyk.org.ua (26.04.2020).

- Ковтун Н. *Архетип культурного героя в українській духовній традиції : історикофілософський контекст.* (автореферат) Київ 2008 // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Філософія. Філософські перипетії 51(2014) 90-94.
- Лука Жидята. *Повчання архієпископа Луки до братії* / перекл. з ц.-сл. Кречотень Володимир // *Ізборник* www.izbornyk.org.ua (28.04.2020).
- Малахов В. *Етика: Курс лекцій: Навч. посібник, 3-тє вид..* Київ 2001
- Матіяш Б. *Дітріх фон Гільдебранд. Етика* // *Критика* www.krytyka.com (28.01.2020).
- Міщенко М. *Українські національні архетипи: від колективного несвідомого до усвідомленої* // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Філософія. Філософські перипетії* 51(2014) 90-94.
- Падре Серж (Сергій Гончаров). *Про радісне і сумне християнство* // *Credo* www.credo.pro (23.05.2020).
- Підлісний Ю. *Передмова* // фон Гільдебранд Д. *Етика* / перекл. Городиська О., наук. ред. Добко Т. та Підлісний Ю. Львів 2002, 7-10.
- Пінкерс С. ОР. *Джерела християнської моралі.* / Перекл. Панич Олексій та ін. Київ 2013.
- Плохій С. *Брама Європи: Історія України від скіфських воєн до незалежності* / перекл. Р. Клочко. Харків 2016.
- *Правда Руська* // *Ізборник* www.izbornyk.org.ua (09.10.2019).
- *Правда Руська* / перекл. з ц.-сл. Яременко Василь // *Ізборник* www.izbornyk.org.ua (29.04.2020).
- Святослав, Послання Глави УГКЦ з нагоди століття відновлення соборності українського народу та його держави *Наша Свята Софія.* Київ 2019.
- *Сказаніє і страсть і похвала святым мученикам Борису і Глібу* // *Ізборник* www.izbornyk.org.ua (3.10.2019).

- Сліпушко О. *Лука Жидята і його твір* // Ред.к. Гунчак Тарас та ін. *Тисяча років української суспільно-політичної думки*. Т. I. Київ 2001, 221.
- *Словник української мови* (Академічний тлумачний словник (1970—1980)) // *Словник української мови* www.sum.in.ua (10.05.2020).
- *Українська література XI-XIII ст.* // www.izbornyk.org.ua (27.05.2020)
- Фадєєв В. *Передмова* // Фадєєв В. та ін. *Етнічність. Культура. Історія. Соціально-філософські нариси*, Ніжин 2019, 3-5.
- *Філософська теорія цінностей (аксіологія)* // *Навчальні матеріали онлайн* www.pidruchniki.com (30.01.2020).
- *Феодосій Печерський* // *Ізборник* www.izbornyk.org.ua (15.10.2019).
- Феодосій Печерський. *Молитва святого Феодосія Печерського за всіх християн* / перекл. з ц.-сл. Жиленко-молодша Ірина // *Ізборник* www.izbornyk.org.ua (30.04.2020).
- Феодосій Печерський. *Молитва* (прим. автора не має назви, починається словами: «Як уже нині, Владико, зібрав») / перекл. з ц.-сл. Жиленко-молодша Ірина // *Ізборник* www.izbornyk.org.ua (30.04.2020).
- Феодосій Печерський. *В середу третього тижня посту слово святого Феодосія на часах про терпіння і любов* / перекл. з ц.-сл. Жиленко-молодша Ірина // *Ізборник* www.izbornyk.org.ua (30.04.2020).
- Феодосій Печерський. *В середу третього тижня посту повчання про користь для душі* / перекл. з ц.-сл. Жиленко-молодша Ірина // *Ізборник* www.izbornyk.org.ua (1.05.2020).
- Феодосій Печерський. *В четвер третього тижня посту святого Феодосія слово про терпіння, і про любов, і про піст* / перекл. з ц.-сл. Жиленко-молодша Ірина // *Ізборник* www.izbornyk.org.ua (2.05.2020).

- Феодосій Печерський. Запитання Ізяслава, князя, сина Ярославова, внука Володимирова (до) ігумена Феодосія Печерського монастиря / перекл. з ц.-сл. Жиленко-молодша Ірина // *Ізборник* www.izbornyk.org.ua (1.05.2020).
- Феодосій Печерський. Про карі Божії / перекл. з ц.-сл. Жиленко-молодша Ірина // *Ізборник* www.izbornyk.org.ua (2.05.2020).
- Феодосій Печерський. *В четвер третього тижня посту на часах святого феодосія повчання про терпіння та милостиню* / перекл. з ц.-сл. Жиленко-молодша Ірина // *Ізборник* www.izbornyk.org.ua (3.05.2020).
- Феодосій Печерський. *В п'ятницю третього тижня посту слово на часах святого феодосія про ходіння до церкви й молитву* / перекл. з ц.-сл. Жиленко-молодша Ірина // *Ізборник* www.izbornyk.org.ua (3.05.2020).
- Феодосій Печерський. *В п'ятницю третього тижня посту слово на часах святого феодосія про ходіння в церкву і про молитву* / перекл. з ц.-сл. Жиленко-молодша Ірина
- Феодосій Печерський. *Повчальне слово святого Феодосія, ігумена Печерського монастиря, до келаря* / перекл. з ц.-сл. Жиленко-молодша Ірина // *Ізборник* www.izbornyk.org.ua (4.05.2020).
- Фон Гільдебранд Д., *Етика* / перекл. Городиська Ольга, наук. ред. Добко Тарас та Підлісний Юрій, Львів 2002.
- Хлебников Н. *Общество и государство в домонгольский период*, Петербург 1872.
- Чубатий М., *Історія християнства на Русі-Україні*, Т. I: до р. 1353, Рим-Нью Йорк, 1965.
- *Яків Мних* // *Ізборник* www.izbornyk.org.ua (9.10.2019).
- *Яків Мних. Пам'ять і похвала князеві руському Володимирі, як хрестився Володимир і дітей своїх охрестив, і усю землю Руську од кінця й до кінця, і як*

хрестилася бабуня Володимирова Ольга раніше Володимира / перекл. з ц.-сл.
Бондар Станіслав // *Ізборник* www.izbornyk.org.ua (16.04.2020).